

Ewa Ljungdahl i samarbete med Kjell-Åke Aronsson

Sakkunnigutlåtande i mål T 879-05 (Rätanmålet), Hovrätten för Nedre Norrland

Samernas tidiga historia i Jämtland och Härjedalen (söder om Frostviken) med fokus på Tåssåsens sameby

- en tolkning av de arkeologiska spåren

*Ewa Ljungdahl
Arkeolog (fil.mag.)
Gaaltje, Östersund*

*Kjell-Åke Aronsson
Arkeolog (fil.dr.)
Åjtte, Jokkmokk*

- vetenskapligt ansvarig för arkeologiska undersökningar i Njaarke sameby och Ruvhten Sijte

1. INLEDNING	<i>sida</i>
1.1 Bakgrund.....	3
1.2 Arkeologins betydelse.....	3
1.3 Geografiskt område.....	5
1.4 Framryckningsteorin.....	5
1.5 Etnicitetsbegreppet.....	6
1.6 Teoretiskt förhållningssätt.....	6
1.7 Ny forskning.....	7
1.8 Arkeologisk periodindelning.....	8
2. SAMISKT KULTURLANDSKAP	8
3. SAMER SÖDER OM FROSTVIKEN I NORRA JÄMTLAND	10
3.1 Skrivna källor.....	10
3.2 Tidigare forskning.....	11
3.3 VivalLEN och sörsamiska projektet.....	12
3.4 Ny kunskap.....	14
4. KONTAKTER MED DET OMKRINGLIGGANDE SAMHÄLLET	17
4.1 Kontakter.....	17
4.2 Jordbruk inkl. utmarksbruk och fäbodan.....	18
4.3 Bergsbruk.....	20
4.4 Turism.....	21
5. FRÅN FÅNGSTEKONOMI TILL RENSKÖTSEL	21
5.1 Fångstekonomi.....	21
5.2 Fångstmarkernas fornlämningar.....	22
5.3 Övergång till renskötsel.....	30
5.4 Renskötselns lämningar.....	32
6. TÅSSÅSENS SAMEBY	35
6.1 Skrivna källor.....	35
6.2 Dokumentationsarbeten.....	36
6.3 Fångstekonomi.....	37
6.4 Renskötsel.....	39
6.5 Fast bebyggelse.....	40
6.6 Fäbodan.....	41
6.7 Övrigt.....	43
6.8 Sammanfattning.....	44
7. SAMMANFATTANDE DISKUSSION	47
REFERENSER	51

1. INLEDNING

1.1 Bakgrund

Åsikterna om sydsamernas tidiga historia har varit föremål för intensiva diskussioner genom åren. Fram till slutet av 1800-talet var den allmänna uppfattningen att samerna var hela Skandinaviens urbefolkning. 1889 lanserades en helt annan åsikt, den så kallade *framryckningsteorin*, enligt vilken samerna söder om Frostviken i norra Jämtland och motsvarande område i Norge kom "invandrade" norrifrån någon gång på 1600-talet eller i Härjedalen först på 1700-talet. Framryckningsteorins främsta argument mot att samer inte vistats längre än ett par hundra år i det sydligaste sydsamiska området var bristen på skriftliga källor och äldre samiska ortnamn samt att det varken fanns gravar eller offerplatser.

Framryckningsteorin har varit mycket motståndskraftig trots att forskare av olika discipliner har hävdat att sydsamerna har en betydligt längre historia. Så sent som 2005, i det stora norska översiktsverket "Trøndelags historia" utgivet av NTNU i Trondheim, spreds framryckningsteorin vidare av ett par historiker. Det ska påpekas att de arkeologer som medverkar i översiktsverket har ett annat synsätt och anser det vara fullt möjligt med en samisk befolkning i mellersta Norge under järnåldern (Trøndelags historie del 1).

Spridningen av framryckningsteorin i "Trøndelags historie" skapade häftiga reaktioner och krav på tillbakadragande av verket hos den sydsamiska befolkningen. I samband med utgivningen av verket tog Stiftelsen Saemien Sijte i Snåsa tillsammans med Nidaros bispedömmesråd – utvalg for sørsamisk kirkeliv, initiativ till två seminarier, ett i Röros på hösten 2006 och ett i Trondheim i mars 2007 med syfte att sprida kunskap om aktuell forskning inom det sydsamiska området. Idag är det endast ett fåtal forskare som ansluter sig till framryckningsteorin. De flesta forskare från discipliner som språk, genetik, religionsvetenskap, historia och arkeologi kritiserar teorin och finner den felaktig. Inte minst visar resultat av nya arkeologiska inventeringar och undersökningar på mycket lång samisk närvaro i det sydsamiska området, även i de allra sydligaste delarna av området.

I det så kallade Härjedalsmålet (mål nr 72-96 vid Svegs tingsrätt, som meddelade dom den 21 februari 1996, och mål nr 58-96 vid Hovrätten för Nedre Norrland, som meddelade dom den 15 februari 2002) liksom vid Rätanmålet (mål nr 997-04 vid Östersunds tingsrätt, som meddelade dom den 8 augusti 2005 och mål nr 879-05 vid Hovrätten för Nedre Norrland, där huvudförhandling är planerad med början i slutet av september 2008), använde markägarna sig av framryckningsteorin som argument för att påvisa att samer inte har vistats i Härjedalen före 1700-talet.

I detta utlåtande vill vi påvisa hur ny arkeologisk forskning visar att framryckningsteorin är en konstruktion som inte stämmer med verkligheten.

1. 2 Arkeologins betydelse

Sydsamiskan har ingen lång tradition som skriftspråk. De skriftliga källor som finns är till övervägande del skrivna av icke-samer medan "egna" skrivna källor saknas. Bristen på skrivet arkivmaterial gör att det arkiv som finns i marken, alltså de arkeologiska spåren, är desto mer betydelsefulla.

Ole Henrik Magga, professor i samiska vid högskolan i Kautokeino, förklarar varför arkeologin är så viktig: *Det är nödvändigt att studera och diskutera vad sydsamiskt material som kulturminnen, arkeologiska fynd, myter och sägner, ord, ortnamn och språk kan berätta om äldre tider. Vi har numera tillgång till ett ganska omfattande material om det sydsamiska kulturlandskapet, insamlat av forskare under senare år. Landskapet är i detta fall den viktigaste kunskapskällan. Bristen på skrivna källor kan till stor del uppvägas av fynden i jorden som rätt tolkade är ett ovärderligt arkiv över historien. Ett problem är att mycket av det arkeologiska materialet inte längre är tillgängligt för oss - när samernas marker koloniserades är det ett välkänt faktum att gårdar och fäbodan anlades på renvallar och andra samlingsplatser för renar (Magga 2006: 7-18).*

I Härjedalsmålet kallades arkeologer för första gången i Sverige in som vittnen i en rättsprocess, först vid tingsrätten i Sveg 1996 och sedan vid Hovrätten för Nedre Norrland i Sundsvall 2002. Arkeologernas uppgift var att försöka klarlägga om det funnits samer i västra Härjedalen före 1600. Docent Inger Zachrisson argumenterade för att det fanns en samisk befolkning i Härjedalen under järnåldern med kontinuitet fram till idag. Hon grundade sina åsikter på resultaten från Sörsamiska projektet, där ett gravfält från 1000-1100-talen och två samtida kåtatomter från Vivallen spelade en nyckelroll. Hennes arkeologiske motpart Evert Baudou, tidigare professor i Umeå, erkände Vivallen som en samisk plats, men som resultat av "en tillfällig utvandring från det stora samiska samhället i norr". Baudou efterlyste bevis för samisk närvaro i Härjedalen under perioderna 300 – 800 e. Kr. och 1200 – 1600 e. Kr. Samebyarna förlorade målet i tingsrätten 1997 och hela bevisbördan lades på dem. I hovrätten 2001 hördes arkeologerna ännu en gång. Zachrisson pläderade åter för tidig samisk närvaro i Härjedalen, denna gång styrkt av nya genetiska resultat, nya arkeologiska inventeringar som visade på ett omfattande samiskt kulturlandskap i Härjedalen samt en stor monografi med resultaten från det Sörsamiska projektet. Baudou hade nu ändrat ståndpunkt och ifrågasatte Vivallens samiska tillhörighet samtidigt som han erkände att där finns både samiska och nordiska drag. Samebyarna förlorade även denna gång. Hovrätten konstaterade i domen "vad gäller Härjedalen synes emellertid de arkeologiska fynden avseende samisk befolkning under denna period fåtaliga, särskilt vid en jämförelse med förhållandena i norra Sverige" (Zachrisson 2004:56-61).

Vid Selbu-domen 2001 tog norska Høyesterett hänsyn till att sydsamerna är ett folk utan skriftlig historia. Arkeologiska inventeringar som visade att det fanns ett samiskt kulturlandskap tillmättes där betydelse av domstolen (Ström Bull 2004: 40-49).

Som ett aktuellt exempel på att det idag läggs stor vikt vid arkeologin vid samisk historieskrivning kan framhållas norska Samerettsutvalgets arbete om den samiska befolkningens rättsliga ställning med hänsyn till rätt och bruk av land och vatten i samiska bruksområden söder om Finnmark. Arkeologerna Lars Stenvik och Inger Zachrisson bidrar med omfattande arbeten i Sverre Fjellheims kapitel om det sydsamiska området från Nord-Trøndelag till Hedmark (NOU 2007:14). Jostein Bergstøls avhandling från 2008, där han utifrån det arkeologiska materialet konstaterar kontinuerlig samisk närvaro sedan tidig järnålder så långt i söder som i Österdalen i Hedmark, kommer med all säkerhet att få betydelse för framtida diskussioner, både om samisk närvaro i Hedmark / angränsande områden i Sverige och om samiska rättigheter till mark.

Vi måste konstatera att kunskaperna om det sydsamiska kulturlandskapet trots all ny kunskap som de senaste årens insatser har medfört, fortfarande inte är tillfredsställande. Det är få arkeologistudenter som väljer att specialisera sig på samisk arkeologi i allmänhet och

sydsamisk arkeologi i synnerhet. Samtidigt ökar efterfrågan på kunskap om den egna tidiga historien från samernas sida. Ständigt nya exploateringshot och krympande betesmarker innebär att det idag är nödvändigt att gamla visteplatser och andra fornlämningar är kända och registrerade. Samiska fornlämningar är liksom alla andra fornlämningar skyddade av kulturminneslagen (SFS 1988:950), vilket bland annat innebär att alla ingrepp i fornlämning och området närmast intill är tillståndspliktiga hos länsstyrelsen. Men för att kunna skyddas måste lämningarna i praktiken vara kända.

1.3 Geografiskt område

Det sydsamiska området sträcker sig från Bottenhavet i öster till Atlantkusten i väster, från Dalarna / norra Hedmark i söder och till gränsen mellan Norr- och Västerbottens län / Nordlands fylke vid Saltfjället i norr. Renens tillgång till bete har styrt hur renar och renskötare har rört sig inom området. Riksgränsen är därför i detta sammanhang endast en administrativ konstruktion. Jämtlands- och härjedalssamernas tidiga historia ska studeras i denna kontext.

I detta sakkunnigutlåtande utgörs den geografiska avgränsningen av det sydsamiska området söder om Frostviken i norra Jämtland och motsvarande område i Norge, så småningom med nuvarande Tåssåsens sameby i fokus. Det är dock viktigt att inte låta våra dagars samebygränser vara begränsande vid tolkningen av det förhistoriska landskapet. Området kallas i utlåtandet för Mellanskandinavien.

1.4 Urbefolkning / Framryckningsteorin

Urbefolkning

Vid mitten av 1800-talet var det en utbredd uppfattning både bland svenska och norska forskare att samerna var de första som befolkade den skandinaviska halvön. Sven Nilsson, professor i zoologi i Lund var en av de främsta förespråkarna.

Framryckningsteorin

I slutet av 1800-talet svängde åsikterna. Hypotesen ändrades till att det har existerat en fast kulturgräns mellan norr och söder, och att det i ganska sen tid har skett en samisk ”invandring” norrifrån in i det germanska, södra området. 1889 publicerade Yngvar Nielsen en artikel med titeln ”Lapparnas fremrykning mot syd i Trondhjems stift og Hedemarkens amt”, där han lanserade sin teori – att samerna ”ryckte in” i Rörosområdet från norr först på 1700-talet. Niensens främsta argument var major Schnitlers ”Relation om Lap Finnerne” från 1742, där Schnitler bland annat skrev att Tydalssamerna ”vel ere de Sydligste her Nordenfields”. I övrigt baserade Nielsen sin teori på ex silento-slutningar, alltså avsaknad av skriftliga källor. Dessutom återopade han att det saknades både samiska ortnamn, offerplatser och traditioner från förkristen tid i Röros-området. Framryckningsteorin har varit central i historiedebatten under stor del av 1900-talet. Olika forskare har ömsom hållit med Nielsen, ömsom talat emot honom. Knut Bergsland, professor i finsk-ugriska språk i Oslo, var starkt kritisk mot Nielsen. Bergsland hämtade sina motargument både från det samiska språket, skriftligt källmaterial som norröna sagor, räkenskaper, rättsprotokoll och lagar, äldre kartor, arkeologiska fynd och ortnamn. Bergsland tog klart avstånd från framryckningsteorin. Bergsland och Jörn Sandnes, professor i historia i Trondheim, förde livliga diskussioner under 1970-talet. Sandnes argumenterade för framryckningsteorin, Bergsland emot.

Debatten fortsatte under 1980- och 1990-talen, nu med nya aktörer. För framryckningsteorin talade bland annat den norske historikern Kjell Harstad och mot densamma Inger Zachrisson, då docent på Statens Historiska museum i Stockholm (NOU 2007:14).

Trots all forskning som talar emot framryckningsteorin sprids den fortfarande. Nu senast i bokverket "Tröndelags historia" från 2005, se kap. 1:1.

Framryckningsteorin har fått många besvärliga konsekvenser. En efterhängsen sådan är att alla fornlämningar och arkeologiskt material som kan anses vara tidigare än 1500-1600-tal har tolkats / tolkas fortfarande som nordiska eller tillhöriga ett anonymt fångstfolk.

1.5 Etnicitetsbegreppet

Flera av vår tids forskare, bland annat arkeologen Björnar Olsen vid Tromsø Universitet anser att de processer som resulterade i tillkomsten av samisk etnicitet, och även germansk etnicitet, uppstod i äldre järnålder, i årtusendet före Kristi födelse. Omfattande förändringar i samhällsorganisation, ekonomi och kontaktnät i de nordliga delarna av Europa ägde rum vid den tiden och det arkeologiska materialet vittnar om en differentiering i olika etniska grupper. Olsen anser därför att samerna som etnisk grupp med viss försiktighet kan föras till drygt tvåtusen år tillbaka i tiden. En befolkningskontinuitet ytterligare tillbaka i tid är fullt möjlig, men så långt tillbaka är det inte relevant att använda vår tids etnicitetsbegrepp. Detta innebär att vi kan tala om samisk historia under drygt tvåtusen år (Olsen 2004: 20-30).

En orsak till att ordet "samisk" inte så gärna används i arkeologiska sammanhang är problemet med att använda etniska distinktioner på forntiden. Etnicitet är något som främst "sitter i huvudet på folk" och som inte alltid lämnar tydliga spår i den materiella kulturen. Det verkar som det är mindre motstånd hos norska och svenska arkeologer mot att definiera fynd som nordiska än att kalla dem för samiska. För att ett fynd ska tolkas som samiskt krävs ett positivt identifikationsmärke, det vill säga att fyndet utom alla tvivel kan betraktas som samiskt (Magga 2006).

Vid en nordisk workshop vid Mitthögskolan i Östersund 1997 diskuterades etnicitet. Inom samhälls- och kulturforskningen har man inte kunna enats om några allmänna accepterade definitioner varken för begreppen "kultur", "identitet" eller "etnicitet". I diskussionerna under workshoppen användes begreppet etnicitet utifrån att "*en etnisk grupp är en grupp människor som utifrån kulturella skillnader identifierar sig själva i förhållande till andra grupper som de kommer i kontakt med eller lever intill*". En viktig fråga för arkeologin att ta ställning till är hur långt tillbaka i tiden som skrifthistoriskt belagd etnicitet kan återges och kännas igen i det arkeologiska källmaterialet (Johnsen och Welinder 1998). Aronsson anförde att den samiska etniciteten som vi känner den är resultatet av en historisk process som kan följas bakåt till senare delen av järnåldern (Aronsson 1998).

1.6 Teoretiskt förhållningssätt

Utifrån att det existerar en samisk förhistoria och motsvarande svensk och norsk förhistoria är det viktigt att förhindra att det uppstår en etnisk exklusiv forntid - vi måste komma ihåg att en samisk förhistoria inte bara omfattar samer. Alla de människor och samhällen som samerna kommit i kontakt med ingår också i den samiska förhistorien. Relationerna mellan det nordiska och det samiska var en viktig del av den samiska förhistorien och bör ha en självklar plats både i den norska / svenska och samiska historien. Liksom alla andra kulturer har även

den samiska fått impulser utifrån; man har producerat egna varor och mottagit andra produkter från folk runtomkring. Sådan interaktion skapade nätverk och det blir svårt att isolera det ”rent” samiska. Samiska kvinnor i norra Norge bar under vikingatid / tidig medeltid som en naturlig del i sin klädsel smycken producerade i området söder och öster om Ladoga och förmedlade genom Novogorods handelsimperium. På de stora offerplatserna i inre Norrland offrades tyska, engelska, norska och arabiska mynt. Upptäckten av Amerika innebar inte bara konsekvenser för indianerna, den ändrade även samers och norrsmäns föreställningar och vanor - samerna i fjordarna i Finnmark satt i sina kåtor på 1600- och 1700-talen och rökte tobak i holländska pipor. Konsekvensen av nya vanor och kontakter avsätts även i det arkeologiska material som vi gräver fram. Det som kännetecknar samisk förhistoria är att den var inkluderande och inte exkluderande (Olsen 2004: 20-30).

Det är viktigt att komma ihåg att ”samer” inte är en homogen grupp. Det samiska samhället har inte varit statiskt utan dynamiskt både i tid och rum. Från att ha levt i en fångstbaserad ekonomi med jakt, fiske och insamling som bas i försörjningen övergick man så småningom till hållande av tamren. Intensiv renskötsel har ersatts av extensiv renskötsel. Samer har även varit nybyggare och bönder och många har försörjt sig som fiskare. Sockenlappar är en annan yrkeskategori.

1.7 Ny forskning

Under den senaste 20-årsperioden, och framförallt under 2000-talet, har det lagts fram flera avhandlingar och akademiska uppsatser som behandlar samisk arkeologi i både Sverige och Norge. Även om de flesta avhandlingar berör lule- eller skogssamiska miljöer så är de av betydelse även för att tolka och förstå sydsamernas förhistoria och det sydsamiska landskapet. Ett urval viktiga arbeten:

Kjell-Åke Aronsson, Umeå 1991. *Forest reindeer herding A.D. 1-1800. An archaeological and palaeoecological study in Northern Sweden.*

Inga-Maria Mulk, Umeå 1994. *Sirkas ett samiskt fångstsamhälle i förvandling Kr. f. – 1600 e. Kr.*

Neil Price, Uppsala 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia.*

Sven-Donald Hedman, Umeå 2003. *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsemönster bland skogssamer 700-1600 AD.*

Lisa Dunfjeld – Aagård, Tromsø 2005. *Sørsamiske kystområder. Tolkning av fortidig samisk tilstedsvarelse i Ytre Namdal.*

Nina Karlsson, Umeå 2006. *Bosättning och resursutnyttjande. Miljöarkeologiska studier av boplatser med härdar från perioden 600-1900 e. Kr. inom skogssamiskt område.*

Birgitta Fossum, Umeå 2006. *Förfädernas land. En arkeologisk studie av rituella lämningar i Sapmi, 300 f. Kr. – 1600 e. Kr.*

Jostein Bergstøl, Oslo 2008. *Samer i Österdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark.*

1.8 Arkeologisk periodindelning

<i>Stenålder</i>	-1800 f. Kr.
<i>Bronsålder</i>	1800 - 500 f. Kr.
<i>Äldre järnålder</i>	500 f. Kr. – 400 e. Kr.
<i>förromersk järnålder</i>	500 f. Kr – Kr.f.
<i>romersk järnålder</i>	Kr. f. – 400 e. Kr
<i>Yngre järnålder</i>	400 e. Kr – 1050 e. Kr
<i>folkvandringstid</i>	400 – 550 e. Kr.
<i>vendeltid</i>	550 – 800 e. Kr.
<i>vikingatid</i>	800 – 1050 e. Kr
<i>Medeltid</i>	1050 – 1500 e. Kr.
<i>Nyare tid</i>	1500 –

2. SAMISKT KULTURLANDSKAP

Ofta får vi höra att fjällen är Europas sista vildmark, ett naturlandskap helt opåverkat av människan. Men så är det förstås inte. Fjällen har nyttjats av människan alltsedan inlandsisen smälte och fram till idag. Framförallt är fjällen ett samiskt kulturlandskap.

Vad är då ett samiskt kulturlandskap, finns det någon bra definition? Enligt Ingvar Åhrén är det relationen mellan landskap, människa och renen som har utgjort kärnan i detta landskap under alla tidsepoker från fångstsamhället fram till idag. Det samiska kulturlandskapet kan liknas vid ett rum där landskapet, renen och människan utgör ramarna. Renens årsvisa vandringar och tillgången till bete har styrt människans rörelse i landskapet. Men det är inte bara tillgång till föda som styr renen utan det finns flera faktorer som bestämmer renens vandring och gör att den väljer vissa platser framför andra. En plats kan vara attraktiv när renen söker vila, men är ointressant eller avvisande när den söker föda. Det finns ingen biotop där renen kan få alla sina behov tillfredsställda, därför är renen ett djur som ständigt är i rörelse. Och det finns platser som renen uppfattar som trivselland och platser i landskapet där renen får betesro utan att vi riktigt kan förstå varför. (Åhrén 1988). Som ett tillägg till Åhréns definition ska påpekas att under samernas tidiga historia hade älgen en viktig plats i det samiska rummet.

Det samiska rummet – kulturlandskapet - är dynamiskt på så sätt att det har förändrats utifrån den ekonomi som varit rådande. Landskapet innehåller därmed spår ifrån fångstsamhället, tamrenskötseln och dagens extensiva renskötsel liksom lämningar efter nybyggare, fiskare och sockenlappar.

Fångstsamhället var specialiserat med stora kunskaper om djurens vanor, vandringar och egenskaper. Bruket av landskapet styrdes av bytesdjurens uppehållsområden och vandringar. Lämningar efter fångstepoken är till exempel fångstgropar, kokgropar och fångstmarksgravar.

Vissa naturgivna förutsättningar krävdes för *tamrenskötselns* boplatser. En försommarboplatz krävde till exempel rikligt med björk för att bygga kåtor och gården, ved att elda, torra fina backar att bygga på, tillgång till färskt vatten, bete för renarna och god sikt. Dessutom behövdes torra lättgrävda åsryggar som blev tidigt snöfria om våren för att gräva ned mjölk-kaggarna till förvaring. De vanligaste lämningarna efter tamrenskötsel är kåtatomter, härdar,

grunder efter bodar, förvaringsgropar, renvallar och renhägn, kallkällor, stigar, bengömmor, hornsamlingar, gravar och offerplatser.

Landskapet nyttjades inte bara för renskötsel. Fångst och fiske, bärplockning, barkning av skinn och insamling av växter hade sina ställen, liksom landskapet tillhandahöll material till skidor, redskap och husgeråd. Längre tillbaka begravde man också sina döda i landskapet. Men rummet var inte enbart organiserat utifrån rationella strategier för att skaffa sig det dagliga brödet. Genom hela historien har det knutits band mellan människa och landskap som bygger på religiösa och irrationella föreställningar. Till offerplatserna fanns starka känslomässiga band och de hade en speciell status och funktion i det samiska rummet. Detsamma gäller heliga fjäll, saajve. Föreställningar med rötter i gammal samisk tro och religion har överlevt in i vår tid (Fjellheim 1994).

Generellt har dagens tamrenar mindre tamhetsgrad än på den tiden man mjölkade renkorna. Men renskötsel i dagens *extensiva driftsform* har mycket gemensamt med de strategiska analyser som människorna i fångstsamhället gjorde. Både fångstmän och renskötare måste samarbeta med renens naturliga vandrings- och betesvanor i landskapet utifrån årstid, väder, tillgång till bete och terrängförhållanden. Båda förenar naturgivna förutsättningar med tekniska anläggningar för att styra djuren. Dagens rengården placeras i princip på samma ställen i terrängen som fångstanläggningarna för vildren i fångstsamhällets kulturlandskap, och fångstmannen byggde ledarmar av sten eller trä med samma funktion som dagens fångstarmar för att styra in renarna i gärdet (Fjellheim 1994). Spår från den extensiva renskötseln är stora rengården och hagar, slakterier, renvaktarstugor och moderna stugor.

Spåren efter äldre samisk verksamhet är diskreta - det har inte funnits någon anledning att bygga stora monument eller dra gränser. Ibland kan en gammal boplatz vara så svår att upptäcka att man går förbi den flera gånger innan man till slut uppmärksammar den. Det är inte så underligt eftersom man levde på sådant sätt att man inte lämnade några varaktiga spår efter sig. Oavsett om människan livnärde sig av fångst eller renskötsel har de material som använts till byggnader, kläder och redskap varit naturens egna. Trä, näver och torv lämnades tillbaka till naturen när byggnaderna övergavs. Enligt gammal samisk tradition skulle byggnader och annat som inte längre användes återgå till moder jord i sin egen takt. ”*Det som jorden har givit det ska den ha tillbaka*”. Ibland har naturen tagit tillbaka så effektivt att spåren inte går att finna. Men att vi inte längre kan se spåren betyder inte att människan aldrig har varit där (Ljungdahl 2007: 28-37).

Lämningar efter tamrenskötsel finns såväl i fjällområdet som i skogslandet. I skogen, på vinterbetesmarkerna, kan spåren efter renskötarens boplatser vara mycket svåra att upptäcka. Man bodde oftast i flyttbara tältkåtor, och spåren som blev kvar är då endast stensatta eldstäder som legat inne i kåtorna. Eldstäderna ligger ofta på torra skogsklädda backar med god tillgång till renlav, gärna med en myr intill. På sådana ställen var det enkelt att ha uppsikt över renarna och oftast fanns en kallkälla nära till hands. Modernt skogsbruk kan medföra problem att hitta lämningar efter vinterboplatserna. Framförallt markberedning kan för alltid snabbt förinta de diskreta spåren efter renskötarens eldstäder.

Det gamla synsättet - att låta det gamla falla i glömska - har idag till viss del förändrats. Istället finns ett växande behov av att känna till de gamla platserna, att lyssna till de äldres berättelser, att tala om att man har funnits till. När flera intressen strider om samma marker är det nödvändigt att kunna visa de fysiska spåren efter sin verksamhet; från arbete, vardagsliv och religionsutövning. Idag är fjällandskapet ständigt hotat av storsamhällets exploatering.

Turism, gruvdrift, skogsbruk, vindkraftverk och master för mobiltelefoni är exempel på verksamheter som för all framtid kan ödelägga ömtåliga samiska miljöer. Ibland kräver även rätten till bete att gamla platser synliggörs. Många samebyar och enskilda samer arbetar idag med inventering och dokumentation av sitt kulturlandskap. Men det är inte bara registreringar på en karta som är viktigt, utan rätten att ha en egen historia som man själva är med och skriver, är en nog så viktig drivkraft (Ljungdahl 2007: 28-37).

3. SAMER SÖDER OM FROSTVIKEN I NORRA JÄMTLAND - och motsvarande område i Norge

Detta utlåtande grundar sig till största delen på arkeologiskt material. Det finns dock en del äldre skriftligt källmaterial som är svårt att bortse från när man diskuterar samisk närvaro i Mellanskandinavien. Några sådana källor beskrivs i kapitlet. Därefter följer en översiktlig genomgång av viktig tidigare forskning om samerna söder om Frostviken i Jämtland och motsvarande område i Norge. Vivalden är en nyckellokal i sydsamernas historia och får ett eget delkapitel. Slutligen följer en redogörelse av den nya kunskap som genererats under den senaste 10-årsperioden.

3.1 Skrivna källor

Som ett komplement till det arkeologiska materialet är det relevant att relatera till några tidiga skriftliga nordiska källor. Det finns så många skrivna källor som ger upplysningar om samisk bosättning och närvaro att de inte kan nonchaleras. Sammantaget visar källmaterialet att samer och nordbor hade täta kontakter under vikingatid och tidig medeltid.

Begreppet "finn"

Beteckningen "skridfinnar" eller "finnar" återkommer ofta i äldre skriftliga källor liksom "finn" förekommer i många ortnamn från medeltiden och framåt. Benämningen "finnar" har haft skilda innebörder i olika områden vid olika tidpunkter och flera befolkningar har kallats finnar. Gemensamt är att ordet är avlett från ett begrepp som betyder ungefär "jägare, samlare, vandrare". Levnadssättet har varit avvikande från närboende eller betraktare (Wallerström 2006). "Finn" kan härstamma från mansnamnet Finn och det kan beteckna en fjällformation (i Norge). Men oftast syftar "finn" på en grupp människor som har en annan identitet än den nordiska jordbruksbefolkningen, vanligen samer. Det fordras speciella grunder för att tillskriva begreppet "finn" till andra än samer, åtminstone under vikingatid / tidig medeltid (Bergstöl 2008:148-149).

Norsk sagalitteratur

Historia Norvegiae är en krönika över de norska kungarna och en beskrivning över Norge fram till 1015, skriven på latin ca 1190. Norge delades upp i tre delar; kustbältet, upplandet och det tredje "er fullt av skoger hvor finnene bor, men uten å pløye jorden". I *Ágrip*, en översikt över norsk historia från 1100-talet, berättas om hur kung Harald Hårfager träffar Svasi finnkonge (samekung) som bor i en kåta vid kungsgården vid Tofte i Dovre i södra Norge, och blir så förälskad i hans dotter Snöfrid att han trolovar sig med henne. Nästan en identisk berättelse återkommer i *Heimskringla*, en historik över de norska kungarna skriven av Snorre Sturlasson i början av 1200-talet. Där berättas även att kung Harald och Snöfrid fick fyra söner varav en höll på med trolldom och blev nåjd (Zachrisson 1997:165-168).

Eidsivathingslag och Borgarthingslag

I Östnorge fanns det två lagsagor på 1200-talet. Lagarna anses ha nedtecknats före ca 1120. I båda lagarna finns förbud mot att *trua á Finna* (tro på samer), *fara til Finna* eller *gera finnfarar* (uppsöka samer), *fara á Finnmerker at spyrja spá* (att fara till samernas område för att låta sig spås). Att göra detta kunde inte sonas med böter. Tydligt spelade samisk läkekunst och ”trolldom” så stor roll att den innebar ett hot mot det kristna samhällets auktoritet (Zachrisson 1997: 164-165).

Jämtlands landsskrå från 1240 med gränsbeskrivningar från 1268 och 1273

Här finns en intressant uppgift om samer. 1273 nämns en samekvinna med namnet Gunnhild Snälla som stred mot en kristen man om fiskerätt. I folktraditionen var Gunnil levande långt fram på 1800-talet. Hon omtalades som lapp eller finn och var känd för att vara väldigt snabb (snäll = snabb) när hon i ackja for fram efter sin tama älg. Gunnil ska ha levt tillsammans med sin man, kallad blåfinn (den mörke samer), i gränstrakterna mellan Jämtland och Medelpad. Fortfarande finns en tjärn med namnet Blåfinnstjärn i området (Zachrisson 1997:170).

Reseberättelser

Den samiska kulturen intresserade tidigt forskare utanför Norden. Några ”forskningsresor” till samerna i Jämtland och Härjedalen finns nedtecknade. Ett intressant exempel är Johan Wilhelm Schmidts resa till södra Norrland 1799. Schmidt var rektor vid den tyska skolan i Stockholm. Han förde dagbok under hela resan. Eftersom ett av resans syften var att se hur samerna levde besökte Schmidt ett viste i Gröndalen i västra Härjedalen. Hans berättelse om hur samerna levde för mer än 200 år sedan är mycket detaljrik och närmast unik. Människor, kåtor, klädsel, renar, mjölkning och hanteringen av mjölken beskrivs ingående. I berättelsen framkommer att jakt och fiske hade mycket stor betydelse. Schmidt lämnar också en mycket intressant upplysning om renskötselns utbredning: ”*Tidigare strövade mittålderssamerna på sina årliga vandringar längre österut mellan Härjedalen och Jämtland. Nu när det drivs mer boskapskötsel i dessa trakter är de vid böter förbjudna detta*” (Lööv 1992).

3.2 Tidigare forskning

Ernst Manker

Den som fortfarande har utfört det mest omfattande dokumentationsarbetet bland de svenska samerna är Ernst Manker, dåvarande intendent vid Nordiska museet. I samarbete med Riksantikvarieämbetet och museerna i Norrbottens, Västerbottens och Jämtlands län bedrev han de s.k. lappmarksinventeringarna under 1940-1960-talen. Resultaten finns publicerade i serien Acta Lapponica. Arbetet grundade sig på intervjuer. Manker och hans medhjälpare följde ofta upp anvisningarna i fält och ibland följde uppgiftslämnaren med till den angivna platsen. Arbetsmetoden innebar att urvalet av kulturmiljöer var beroende av vad sagesmännen kunde eller ville förmedla. Egna fältstudier utanför de anvisade platserna var ovanliga. (Hallberg 1976). Mankers arbeten begränsades framförallt till visten (Manker 1947), heliga ställen (Manker 1957), gravar (Manker 1961) samt fångstgropar och stalotomter (Manker 1960).

Riksantikvarieämbetet (RAÄ)

I samband med vattenkraftutbyggnad av norrlandsälvarna utförde RAÄ kulturhistoriska undersökningar. I Jämtland och Härjedalen berördes främst vattensystemen Ångermanälven, Indalsälven, Ljungan och Ljusnan. I första hand inventerades sjö- och älvstränderna och bland annat registrerades flera tusen förhistoriska fångstboplatser.

Under 1960- och 1970-talen inventerades stora delar av Jämtland och Härjedalen i samband med utgivandet av den ekonomiska kartan. De östra delarna av fjällområdet berördes av inventeringen eftersom det ligger inom ekonomiskt kartlagt område. I fjällområdet registrerades främst fångstgropar och stenåldersboplatser, samiska lämningar däremot endast undantagsvis.

RAÄ utförde i samarbete med Nordiska museet specialinventeringar i fjällområdet 1974. Anledningen var att fjällen utsattes för allt fler exploateringar, men även att utarbeta en metodik för inventering av samiska kulturlämningar. Två nordsamiska och ett sydsamiskt område valdes ut. Det sydsamiska området omfattade delar av Tåssåsens sameby. Intervjuer var en viktig del i arbetet. De flesta lämningarna hittades i eller i omedelbar närhet av kända visten. Totalt registrerades 294 kulturlämningar på 147 platser (Selinge 1976:43).

Intervjuer med äldre renskötare, Länsstyrelsen i Jämtlands län 1983

Ett material som inte är så gammalt men ändå mycket värdefullt är ett antal intervjuer med äldre renskötare i samebyarna i Jämtland och Härjedalen som gjordes 1983. Renskötarna tillfrågades om vilka gamla platser och byggnader de kände till. Intervjuerna gjordes inomhus och objekten prickades in på en karta. Arbetet följdes inte upp i fält. Syftet var att få förslag till byggnader som kunde vara intressanta för upprustning, men ”på köpet” lämnades upplysningar om allehanda äldre kulturmiljöer, även gravar och offerplatser (Ljungdahl 2003:36).

Sörsamisk kulturminnesregistrering, Saemien Sijte i Snåsa

1985 -1988 bedrev Saemien Sijte ett projekt med syfte att genomföra systematiska registreringar av samiska kulturlämningar från nyare tid (vilket menas från tiden efter 1543). Avsikten var att bevara samiska kulturminnen som historiska minnesmärken och källor. Arbetet baserades på muntliga uppgifter. Fältarbetet utfördes av samer i samarbete med arkeologer och registrerades enligt ett speciellt registreringsschema. Resultat blev att flera tusen samiska kulturlämningar registrerades i Nord- och Sörträndelag (Mjaatvedt 1987:11-13).

I Rörosområdet har registrering och arkeologiska undersökningar av samiska kulturlämningar gjorts i flera faser och med olika aktörer mellan 1973 och 1994. 1985-88 bedrevs registreringarna som en del i Saemien Sijtes projekt, se ovan. Hundratals lämningar efter renskötsel men även fångstgropar och övriga lämningar dokumenterades. Materialet från Rörosområdet är grundligt bearbetat av Sverre Fjellheim i ”Samer i Rörostraktene” (Fjellheim 1999).

3.3 Sörsamiska projektet och Vivallen

De hittills mest omfattande arkeologiska undersökningarna av samiska miljöer i Mellanskandinavien bedrevs inom det s.k. Sörsamiska projektet under 1980-talet. Projektet var ett svenskt-norskt tvärvetenskapligt samarbete mellan Statens historiska museum, Jämtlands läns museum och Universitets Oldsaksamling i Oslo. Målet var att studera Hedmark, Härjedalen och Jämtland under vikingatid / tidig medeltid utifrån hypotesen att fångstbefolkningen var samernas förfäder. Arbetet utvidgades senare med projektet ”Kulturgränser och kontaktformer. Samer och germaner under järnålder – medeltid”, med en ännu mer tvärvetenskaplig inriktning. Inger Zachrisson, dåvarande docent vid Statens Historiska Museum i Stockholm, fungerade som projektledare för båda projekten och har sammanfattat arbetet i en stor monografi, *Möten i gränsland. Samer och germaner i mellanskandinavien* (Zachrisson 1997).

Vivallen i västra Härjedalen har efter Sörsamiska projektet blivit en nyckellokal för kunskapen om sydsamernas tidiga historia. Vivallen ligger några km väster om Funäsdalen och

var fram till slutet av 1800-talet fäbodvall för att senare bli platsen för ett mindre jordbruk. När ägaren 1909 skulle gräva för jordkällare påträffade han flera skelett och metallföremål på vallen. Upptäckten ledde till att arkeolog Gustaf Hallström undersökte platsen 1913. Skelett och föremål visade sig komma från ett gravfält med 15 säkra gravar, en tom grav (kenotaf), två gropar samt förmodligen ytterligare 4 gravar. Gravarna låg på 20-100 cm:s djup, de flesta tätt i två rader. De flesta individer hade gravlagts på sidan i smala gropar, hårt insvepta i näver. Det fanns ingenting som markerade gravarna ovan jord. Både män, kvinnor och barn var gravlagda och många av dem hade rika gravgåvor bestående bland annat av smycken av brons och silver, pärlor, hängen av kopparbleck, bälten, norska och svenska mynt, nycklar och lås, pilspetsar, skinn och diverse textilier. De daterbara föremålen var från 1000- och 1100-talen och visar tillhörighet både mot nordost (norra Skandinavien, Finland och Ryssland), sydöst (Östersjöområdet och dåtidens Sverige) samt mot Norge. Den rikaste graven tillhörde en man i 50-årsåldern som hade burit kläder av ylle och linne, ett orientaliskt bälte besatt med bronsbeslag, nålhus, kniv, ett halsband med pärlor, silverspänne och en silverring. Utifrån föremålen, som har både kvinnliga och manliga drag, hade den döde först antagits vara en kvinna, men skelettet visade tydligt att det var en man. Redan Hallström tyckte att gravfältet var märkligt. Han föreslog att gravarna kunde härröra från en koloni svenskar som besökt området för att idka handel, men kunde även tänka sig att gravarna hade samiska inslag utifrån förekomst av hängen av bronsbleck samt pilspetsar liknande dem på samiska offerplatser.

Sörsamiska projektets hypotes var att gravfältet var samiskt. Syftet med undersökningarna var att söka ytterligare gravar samt att lokalisera boplatser som var samtida med gravfältet. 1986 påträffades mycket riktigt en ”ny” grav innehållande skelettdelar från en kvinna i 20-25-årsåldern samt gravgåvor. Vivaldsgravarna jämfördes med två samtida kontrollgrupper för att se om det gick att utläsa de gravlagdas kulturella tillhörighet, ett gravfält från Leksandsbygden i Dalarna samt samiska gravar och offerplatsfynd i norra Skandinavien. Likheterna var flera med de samiska anläggningarna, både gällande gravskick (näversvepningar), föremålstyper (pilspetsar, trapetsformiga hängen av kopparbleck och ringspännen av östlig typ) samt funktionsförändringar hos föremålen (omvandling av olika föremål till hängen, mansgravar med ”kvinnliga” föremål). Det fanns även stora likheter med det nordiska gravfältet i Dalarna, vilket visar på kontakt och goda relationer mellan samer och nordbor.

Antagandet att de gravlagda på Vivallen borde ha sina boplatser nära gravfältet visade sig vara riktigt. 70 m NV om gravfältet påträffades en rektangulär eldstad av flata stenar från en kåtatomt. I eldstaden låg obrända märkeklivna ben av ren och intill fanns en liten grop med kol, små brända ben, slagg och skärvsten. 60-70 m VNV om gravfältet fanns ett kulturlager med bland annat tätt packad skärvsten, kol och sot, brända och obrända ben och järnslag. Mellan den första eldstaden och kulturlagret hittades ytterligare en eldstad, förmodligen från en kåtatomt. Dateringar av kol från eldstäderna och kulturlagret visade att boplatserna hade använts kontinuerligt eller återkommande under vikingatid – tidig medeltid.

Konklusionen av undersökningarna på Vivallen är att platsen tolkas som ett samiskt gravfält från vikingatid / tidig medeltid med en samtida visteplats strax intill (Zachrisson 1997).

3.4 Ny kunskap

SVERIGE

EU-projekt "Från forntid till nutid i Ruvhten Sijte (f.d. Tännäs sameby)" 1997-2000

Samebyn Ruvhten Sijte i Härjedalen initierade och ägde projektet och arbetade med dokumentation av kulturlämningar tillsammans med arkeologerna Kjell-Åke Aronsson och Ewa Ljungdahl. Syftet var att tillvarata den äldre generationens renskötarens kunskaper om markanvändning och att utifrån den kunskapen söka kulturlämningar i terrängen. Framförallt koncentrerade sig projektet på lämningar efter tamrenskötseln och flera kompletta vistemiljöer registrerades. Även fångstgropar, kokgropar och några tidigare okända stensättningar av typen fångstmarksgravar registrerades

Kol från ett femtontal eldstäder daterades. De flesta eldstäder har legat i kåtor som användes under 1500- och 1800-talen. Den äldsta dateringen kommer från en kåtatomt i ett övergivet viste vid Farrtjärnarna i nordvästra delen av samebyn. 1999 gjordes en provundersökning av anläggningen, som först hade tolkats som en skärvestenspackning. Vid undersökningen återfanns en eldstad under den frodiga vegetationen. Två kolprover, ett från ett undre skikt och ett från eldstadens övre del, daterades med C 14-analys. Det undre kollagret fick dateringen 1150-1300 e. Kr. och det övre lagret 850-1050 e. Kr. Skillnaden i ålder mellan de två proverna från samma anläggning kan dels förklaras av att en kåtas konstruktionsvirke kan vara betydligt äldre än den ved som använts till elden, och dels av att kåtan haft en lång brukningstid. Vid laga skiftet 1887-98 blev området vid Farrtjärnarna privatmark och visteplatsen användes därefter till bete. På lagaskifteskartan är renvallarna vid Farrtjärnarna upptagna som "hårdvallsäng". Farrtjärnarna ligger inte långt från Vivallen, som härmed inte är den enda kända lokalen med lämningar efter samisk bosättning i västra Härjedalen från sen vikingatid / tidig medeltid.

På flera andra ställen än Farrtjärnarna är det tydligt att gamla renvallar har fått annan användning sedan de övergivits. Intill en raststuga för turister hittades till exempel flera eldstäder och en kåtatomt – stugan hade anlagts på en övergiven visteplats. Datering av kol från en eldstad i en kåtatomt samt en mjölkgröp vid fåbodvallen visar att fanns ett samiskt viste vid mitten av 1700-talet, alltså före laga skiftet. (Ljungdahl 2003:14-18 samt Ljungdahl 1997-2001).

Samtidigt med projektet i Ruvhten Sijte gjordes en mindre arkeologisk undersökning av en plats kallad Lappvollen vid Grövelsjön i norra Dalarna. Namnet indikerar att det skulle vara en gammal visteplats, och vid undersökningen påträffade en eldstad från en kåta samt metallföremål, en blykula och ett mynt som visar att vistet användes på 1700-talet (Aronsson och Hedman 1999).

EU-projekt Njaarke sameby förr och nu 2003-2005

1996 uppmärksammade renskötarna i Njaarke sameby i västra Jämtland att några härdar hade eroderats fram i ett rengärde vid vistet i Tjouren. Samebyn kontaktade länsstyrelsen som tyckte att det var lämpligt att åldersbestämma härdarna eftersom kunskaperna om sydsamernas äldre historia var bristfälliga. Upptäckten av härdarna, som daterades till 1400-1800-talen, blev början till ett mångårigt dokumentationsprojekt. De första åren arbetade samebyn ideellt. Kjell-Åke Aronsson och Ewa Ljungdahl från länsstyrelsen deltog med arkeologisk sakkunskap och provtagningar och Inger Zachrisson vid bestämning av föremål. 2003-2005 bedrevs arbetet som ett EU-projekt. Syftet var att påvisa tidig renskötsel och söka äldre boplatser. Sammanlagt har ungefär 500 kulturlämningar registrerats. Arkeologiska

undersökningar har resulterat i att vi kan konstatera bosättningskontinuitet från 1000-talet fram till idag.

Vid fjället Kruanavaajja har härdar i grupper C 14-daterats från 1200- till 1800-talet, dateringar som tyder på upprepad bosättning i flera generationer. En pollenanalys från ett viste vid samma fjäll visar på ett landskap med öppna renvallar redan på 1200-talet. Sannolikt går det att tala om en etablerad rennomadism då pollenkurvorna visar på kraftiga störningar i fjällskogen och kontinuerliga inslag av pollen från kulturpräglade växter som syror, gräs och ene.

En tidigare okänd boplats vid Sösjön undersöktes åren 2002-2004. Intill en härd fanns flera järnpilspetsar, knivar och järnslag och en daterad grop med smidesslagg visar att det förekom järnsmide på boplatsen vid samma tid. På boplatsen fanns brända ben av ren, fisk och fågel. En pollenanalys visar på kulturpåverkan motsvarande en renvall från 1000-talet, alltså samtida med boplatsen. Intill denna boplats finns flera härdar med yngre dateringar. När området avvittrades till hemmanmark för nybyggarna övergavs platsen av samerna. Eftersom det sammanlagt har utförts fem pollenanalyser i området går det att dra en del slutsatser. Renskötseln tycks ha etablerats på 1000-1100-talen. En viss nedgång tycks ske under 1300-1400-talen i delar av området. Möjligen kan nedgången ha ett samband med den allmänna ödeläggelse av bebyggelsen som på grund av bl.a. digerdöden ägde rum vid samma tid. Pollenanalyserna visar att rensköteln åter expanderade på 1500-talet. Två pollenanalyser indikerar en svag kulturpåverkan redan från ungefär 500 e. Kr. Pollenanalyser från Lappland visar ett liknande mönster. Från 500-talet har även icke-strandbundna boplatser och kokgropar påträffats. En annan kokgrop är daterad till 700-800-tal. Sammantaget antyder dessa fynd att boplatstmönstret förändrades på liknande sätt som konstaterats i norra Lappland vid samma tid. Men det är svårt att tolka den svaga kulturpåverkan från 500-talet eftersom bosättningsmönstret vid den tiden är outforskat. Boplatsspåren och indikationerna i pollenanalyserna kan ändå antyda en förändring av resursutnyttjande och markanvändning som har samband med en tidig fas i renskötselns introduktion (Aronsson 2005:109-123, Ljungdahl 2007a).

EU-projekt "Att spåra sin historia" 2005-2007

Ett dokumentationsprojekt där Gaaltije var projektägare och där samebyarna i Jämtland och Härjedalen samt Idre sameby i Dalarna deltog (sammanlagt 12 samebyar). Projektledare var arkeolog Ewa Ljungdahl och en referensgrupp med sex arkeologer var knutna till projektet. Huvudsyftet var att samebyarna själva skulle dokumentera sina marker. I varje sameby fanns kontaktpersoner som fördelade arbetet inom den egna samebyn. Arbetet har till största delen bedrivits som fältinventering, men viss tid har även ägnats åt arkivstudier och intervjuer. Dokumentationerna har registrerats i en databas. Resultatet blev många hundra registrerade kulturlämningar, mest efter renskötsel men även från fångstepoken (fångstgropar och fångstmarksgravar). Överraskande många kåtatomter utanför åretruntmarkerna registrerades, både i Jämtland och Härjedalen. Gravar av olika typer liksom offerplatser dokumenterades över hela området. Tyvärr var projekttiden alldeles för kort och samebyarnas eget arbete med en hel- täckande dokumentation hann bara börja. Behovet av fortsatta inventeringar upplevs som mycket stort och projektet avslutades med att kontaktpersonerna bildade en ideell förening med syfte att fortsätta dokumentera det sydsamiska kulturlandskapet (Ljungdahl 2008 c)

Riksantikvarieämbetets fjällinventeringar 1997-2002

1997 - 2002 bedrev RAÄ tillsammans med Jämtlands läns museum traditionell fornminnesinventering i tidigare oinventerade delar av fjällområdet i Jämtland och Härjedalen. Övergripande inriktning var kunskapsuppbyggnad kring fjällens kultur- och fornlämningsmiljöer.

Dalgångar och områden kring sjöar och vattendrag prioriterades, därefter inventerades högre belägna områden som fjällhedar och kala fjälltoppar. Områden med steniga branter och otillgängliga fjälltoppar uteslöts medan områden med tidigare kända fornlämningar samt områden med tips om fornlämningar avsågtes noggrant. Den samiska kulturens lämningar, boplatser av stenålderskaraktär, fångstgropar samt gravar prioriterades. Åren 1997-2000 styrdes urvalet av områden av hotbilden, framförallt stora turistströmningar. Inventeringarna berörde delar av Undersåkers, Åre, Kall och Offerdals socknar i Jämtland samt Tännäs och Storsjö socknar i Härjedalen. De vanligaste fornlämningskategorier som registrerades var fångstgropar och förhistoriska boplatser samt lämningar efter tamrenskötsel. Ett mindre antal gravar, främst stensättningar och sommargravar, registrerades också (Jamtli och RAÄ 1997-2002).

SVERIGE OCH NORGE

Interreg. projekt "Sydsamiska kulturmiljöer" 1999-2001

Ett interreg.projekt med Gaaltje i Östersund som projektägare. Arbetet bedrevs som ett samarbete mellan arkeologer och representanter för fyra samebyar inom det sydsamiska området, Gåebrien sijte (Riast-Hylling reinbetesdistrikt) och Svahken sijte (Elgå reinbetesdistrikt) i Norge samt Ruvhten Sijte (Tännäs sameby) och Idre sameby i Sverige. Syftet var att öka kunskapsunderlaget genom fältinventering och registrering av kulturlämningar, men även att väva samman miljöer från ömse sidor riksgränsen för att få en helhetsbild av ett större område. Projektet resulterade i 150 nya registreringar. Den största fyndkategorin var renvallar, därefter kåtatomter, stensamlingar utan säker funktion (smårösen och stenhögar), mjölk- och andra förvaringsgropar, fångstgropar, prospekteringsgropar efter malmletning, torvtäkter, bostadsrester, kallkällor, husgrunder, gravar och offerplatser, kolbottnar, tjärdalar samt ett mindre antal övriga lämningar. Inga dateringar utfördes inom projektet (Wennstedt Edvinger, B och Winka, U. S. 2001: 83-86).

NORGE

Upptäckt av samisk boplatz vid Aursjön i Lesja i Dovrefjäll 2006

Sommaren 2006 gjordes ett uppseendeväckande arkeologiskt fynd i regleringsområdet till det stora Aursjömagasinet i Dovrefjäll i Lesja kommun. Fyndet bestod av fyra rektangulära eldstäder orienterade i en rad med ungefär 10 meter emellan. Sådana eldstäder är kända från samisk kultur både i Sverige och Norge och uppträder i vikingatid / medeltid. Eldstädernas karaktäristiska form visar att de har legat i kåtor. Kol från eldstäderna vid Aursjön fördelar sig från 700- till mitten av 900-talen e. Kr, vilket innebär att de inte användes samtidigt. Dateringarna visar på ett långvarigt bruk av platsen, det rör sig inte om något tillfälligt besök. En välkänd skriftlig källa berättar om den norske kungen Harald Hårfagers möte med samnen Svåse på kungsgården Tofte på Dovre under vikingatiden. Kung Harald besökte Svåse i hans kåta, och blev så förälskad i hans dotter Snöfrid att han gifte sig med henne. Även om man inte kan tolka de skriftliga källorna bokstavligt så är det intressant att denna händelse utspelade sig ungefär en dagsmarsch ifrån härdarna vid Aursjön (Bergstöl 2008 b: 9-27).

Jostein Bergstöl 2008: Samer i Österdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordöstre Hedmark

I sin doktorsavhandling diskuterar Bergstöl arkeologiskt material från järnåldern och medeltiden från Femundområdet och söderut till Elverumstrakten. Undersökningsområdet gränsar i öster till Härjedalen och norra Dalarna. Avhandlingen presenterar en genomgång av det arkeologiska materialet och fornlämningar (framförallt fångstgropar och fångstmarksgravar) inom forskningsområdet. Konklusionen är att det finns en kontinuitet mellan den fångst-

befolkning som levde i området under äldre järnålder och de samer som dyker upp i de skriftliga källorna från 1500-talet och fortfarande bedriver renskötsel i norra delen av området. Bergstöl ser en utveckling från ett fångstbaserat samhälle i äldre järnålder som gradvis fick ökad kontakt med det inflyttande jordbrukssamhället. Denna process ledde fram mot två klart definierade grupper i yngre järnålder. Gränserna mellan de tidiga samerna och jordbrukarna som koloniserade området senare under järnåldern var dock inte skarpa och konstanta. Det togs upp element tvärs över gränserna mellan de olika befolkningarna. Sedan gårdsbosättningar etablerades i området senare under järnåldern drevs samerna från dalgångarna, där de sedan tidigt bedrivit älgjakt, upp mot fjället. De övergick samtidigt till att mer ensidigt nyttja renen som resurs (Bergstöl 2008 a).

4. KONTAKTER MED DET OMKRINGLIGGANDE SAMHÄLLET

I detta kapitel beskrivs i första hand förhållanden i Jämtland och Härjedalen.

4.1 Kontakter

Samerna har inte levt isolerade från omvärlden. Samisk historia omfattar därför inte bara samer utan de människor och samhällen som samerna har kommit i kontakt med, se kap. 1.6.

Mellanskandinavien har varit ett gränsområde långt innan vi kan tala om samisk och nordisk etnicitet. Det arkeologiska materialet alltsedan stenåldern tyder på att området varit ett kontaktområde där grupper med olika kulturell tillhörighet har mötts. Även om de flesta arkeologiska fynd har en nordlig prägel både vad gäller teknik och material så finns det även föremål med sydiskandinaviskt ursprung både från sten- och järnålder.

Etableringen av jordbruk med början från århundradena strax efter Kr. f. innebar stora förändringar för fångstbefolkningen. Från att fritt ha använt de bästa markerna till jakt och fiske uppstod konkurrens om resurserna, först jaktmarker samt fiskesjöar och senare även betesmark. Övergång från fångstekonomi, så småningom med hållande av några tamrenar, till fullt utvecklad renomadism, är en konsekvens av jordbrukets etablering. Detta kommer att diskuteras mer ingående i kapitel 5. Förhållandet mellan samer och jordbrukare har inte, som ofta framhålls av markägare i sedvanetvister, bara präglats av konflikter. Samerna har istället bedrivit handel med sina grannar, ingått allianser och nätverk samt bytt tjänster med dem. Tidiga skrivna källor berättar om sådana kontakter. De kan också konstateras i det arkeologiska materialet. Exempel är de rika gravgåvorna på Vivallen och "lån" av nordiska gravformer. Fångstgropar, med dateringar från stenålder fram till 1800-tal, kan betraktas som ett arv, eller övertagande, från en fångstbefolkning till en senare bondebefolkning.

Storsjöbygdens välstånd kan knappast ha uppstått endast utifrån odling och boskapsskötsel. Redan i gravarna från 400-talet finns rika gravgåvor, vilket är ovanligt i nykoloniserade områden. Det är troligt att handel, framför allt med skinnvaror och järn, till Mälardalen och Medelpad bidrog till det tidiga välståndet. En annan viktig handelsprodukt var fällhorn, som var av allra största betydelse för forntidens hornslöjdare vid tillverkning av bland annat kammar och nålar. Vid utgrävningar i Birka på Björkö hittades stora mängder halvfabrikat och föremål av fällhorn (Magnusson 1978). Här kan samerna ha spelat en viktig roll som leverantörer av skinnvaror och fällhorn, kanske även järn.

Av uppgifter från 1680-talet framgår det att jämtarna var mellanhänder i en handel med samiska skinnvaror ("finnkjoler, finnsko, finnstövler och finnhansker") vid Levangermarknaden i Nordtrøndelag (Salvesen 1979: 46).

4.2 Jordbruk inkl. utmarksbruk och fåbodar

Under romersk järnålder, strax efter Kr. f., etablerades de första gårdarna i östra delen av Storsjöområdet i Jämtland. De närmaste jordbruksbygderna under järnåldern fanns annars i Dalarna, Medelpad och Ångermanland samt i Tröndelag och Hedmark. Bosättningen i Storsjöområdet begränsade sig under flera hundra år till enstaka gårdar. Arkeologiska undersökningar visar att de som bodde på gårdarna odlade korn och hade tamboskap samtidigt som jakt och fiske fortfarande hade stor betydelse. Jordbrukarna gravlade sina döda i gravhögar alldeles intill gårdarna. Ungefär samtidigt med de första gårdarna tog järnframställningen fart på allvar (Magnusson 1978). Under flera hundra år tycks jordbruksbefolkningen sedan ha varit tämligen konstant. Först under vikingatiden ökade den kraftigt och många nya gårdar togs upp runt Storsjön. Det är också då som västra delen av Indalsälvens dalgång började befolkas av fastboende. Vikingatida gravhögar finns på många ställen längs Indalsälven med biflöden liksom vid Ånnsjön i västra Jämtland. Även i västra Härjedalen i Ljungans och Ljusnans dalgångar finns vikingatida gravhögar, ibland på fåbodvallar, men där har det inte påträffats några gårdslämningar och vi vet ännu inte riktigt vad dessa gravhögar representerar. Under tidig medeltid (1050 – 1300) koloniserades ”nya” områden, oftast vid sjöar och älvar men även i skogarna i Jämtland och Härjedalen. Försörjningen var en kombination av jordbruk, jakt och fiske. Ofta låg dessa bosättningar i marginalområden för odling.

Vid mitten av 1300-talet drabbades hela norra Europa av en svår kris med kraftig befolkningsminskning som följd. Flera faktorer samverkade, bland annat digerdöden, en allmän klimatförsämring och lågkonjunktur. Jämtland och Härjedalen med sitt marginella läge för jordbruk drabbades hårt. Gårdar och byar som låg utanför centralbygden övergavs och befolkningen koncentrerades åter till de äldsta bygderna runt Storsjön. Många gårdar återuppbyggdes aldrig och blev så kallade ödesbölen (Rentzog 1988). Hur samerna drabbades av denna kris är okänt, men det finns traditioner om hur samerna överlevde digerdöden: ”*Endast en kvinna och en lapp i de närbelägna fjällen överlevde den fruktansvärda farsoten*” (Nilsson-Tannér 1936). Digerdöden har ett sydsamiskt namn; *Stoere-johte*, den stora sjukdomen, ett ord som används gemensamt för digerdöden, smittkoppor och pest. I pollenanalyser från Njaarke sameby kan en viss nedgång i renskötseln spåras på 1300- och 1400-talen. Kanske kan den sättas i samband med den allmänna krisen i Europa.

Det dröjde flera hundra år innan befolkningen i Jämtland och Härjedalen hade hämtat sig från krisen. Inte förrän i mitten av 1700-talet blev det någon befolkningsökning av större mått. Staten hade då en uttalad vilja att kolonisera de norrländska skogarna och nyodling uppmuntrades med bl.a. skattefrihet. En följd blev att många nybyggen anlades nära eller på samernas renbetesmarker.

Utmarksbruk

Till varje gård hörde skogarna i de närmaste omgivningarna. Men de nära skogarna räckte inte till för slätter och bete, järnframställning, jakt och fiske. Någon gång under medeltiden infördes därför systemet med avradsland. Bönder, men även samer, betalade en årlig avgift, avrad, för att bruka utmarkerna till jakt och fiske, slätter och bete (Rentzog 1988). Lars Rumar för en utförlig diskussion om avradsland och deras användning i sitt sakkunnigutlåtande. Vad arkeologin kan bidra med är att generellt beskriva fornlämningsbilden på avradslanden. Fångstboplatser, fångstmarksgravar, fångstgropar, järnframställningsplatser, tjärdalar, kolbottnar, lämningar efter tamrenskötsel samt fåbodlämningar och spår efter myrslätter och torvtäkt är de vanligaste fornlämningarna även om inte samtliga uppräknade lämningar finns represen-

terade på alla avradsland. Sammanfattningsvis visar spåren att avradslanden vanligen har en lång historia som fångstmarker. Tamrenskötsel har ofta kompletterat bilden.

Fäboddar

Fäbodvallar har anlagts långt upp mot fjällen med renskötande samer som nära grannar. Hur länge fäbodväsendet har förekommit i Skandinavien varierar mellan olika områden. I södra Norge finns dateringar från vikingatid medan fäbodarnas historia i Jämtland och Härjedalen tycks vara betydligt yngre. I de skriftliga källorna (till skillnad mot samernas skriftlösa historia så är böndernas historia väl dokumenterad i arkiven) finns inga medeltida belegg för fäboddar i de båda landskapen förutom enstaka dokument från östra Härjedalen (muntlig uppgift Jesper Larsson, SLU). Fäbodvallarnas tillkomst tycks vara samtida med befolkningsökningen efter medeltiden, från 1500-talet och framåt, och har sin bakgrund i strukturomvandlingar i jordbruket (Larsson 2006). Vid den tiden var renskötseln etablerad sedan flera hundra år. Nya paleobotaniska undersökningar från två fäboddar strax öster om Oviksfjällen visar inga belegg för medeltida fäbodbruk (Bengtsson 2007 samt Länsstyrelsens arkiv, kulturmiljö). Detta bekräftas av pollendiagram från västra Härjedalen, där vegetationsförändringar visar att fäbodarna tillkom för ungefär fyra-fem hundra år sedan (Königsson 1997:129-141).

Både skriftliga och muntliga källor berättar om böndernas intresse för samernas visteplatser och renvallar när de skulle anlägga sina fäbodvallar. På renvallarna var jorden bearbetad och gödslad och vegetationen frodig med olika arter gräs och örter. Några exempel från Norge: Överste Römeling som hade ansvar för gränsuppmätningen mellan Sverige och Norge skildrar i ett brev från 1743 hur bönderna ”med sina sätrar går långt upp i fjälldalarna där de speciellt använder sig av de dalar som lapparna med sina renar har tagit upp, gödslat och gjort fruktbara med gräsväxt” (Fjellheim 1997). I ett vittnesförhör för Höysterett 1888 framkom det att fem sätrar anlades på gamla samiska boplatser under perioden 1850-1875 i Riast-området. Lappfogde Herstad skriver i sin årsberättelse för 1896 att Storerikvollen vid Essansjön anlades på en gammal samisk boplatser och renvall på 1830-talet: ”För omkring 60 år sedan hade den norske sammen Ole Klemmetsen kåtor och rengården alldeles på det ställe där nu sätern Storerikvold är anlagd, och där nu en turisthytta är uppbyggd. Medan Ole Klemmetsen under 2 eller 3 år var borta från sin kåta, lät nuvarande gårdsägarens numera avlidna fader på denna plats uppföra säterhus och anlade sätervallen. När sammen kom tillbaka till platsen var såväl kåta som rengården nedrivna och borttagna” (Fjellheim 1997).

Jordbrukskolonisering av samernas boplatser, gärdesplatser och betesområden var inte exklusivt för Rörostrakten. I Susendal i Hattfjelldal liksom i Finnmark skedde jordbrukskoloniseringen på liknande sätt (NOU 2007:14).

Även i Sverige finns belegg för hur visteplatser övertagits av bönderna, både i skrivna källor och arkeologiska undersökningar. Campbell beskriver hur nybyggarna övertog gamla renvallar i Lappland (Campbell 1948), och från Jämtland uppger Fale Burman att ”Där Tossås gårdarne nu ligga, hafva förut lapparne haft sin bästa vall” (Nordlander 1894). Några exempel från västra Härjedalen: Vid inventering i Ruvhten Sijte 1999 påträffades en fäbodvall på en övergiven visteplats vid Össjöarna nära Bruksvallarna. På en laga skifteskarta från samma sameby betecknas renvallarna på vistet vid Fartjärnarna som ”hårdvall”. Vid laga skiftet övergick vistet till privat mark och nyttjades därefter till bete för boskapen (Ljungdahl 1997-2001). Fäboden på Vivallen har också anlagts på en samisk boplatser.

Uppgifterna från skriftligt källmaterial och nyare forskning kan sägas bekräfta vad samerna berättade för Schmidt vid hans besök i ett viste i Gröndalen i västra Härjedalen 1799; *”tidigare strövade mittådalssamerna på sina årliga vandringar längs österut mellan Härjedalen och Jämtland. Nu när det drivs mer boskapskötsel i dessa trakter är de vid böter förbjudna detta”* (Lööv 1992). Uppgiften avser renarnas intrång på fåbodarna under sommaren.

Arkeologiska spår efter fåbodrar är öppen yta med grässvål och kulturpåverkad vegetation. Fåbodvallen brukar innehålla stengrunder eller syllstockar efter flera mindre hus samt stora källargropar, ofta ingrävda i en backslutning. Intill grunden efter ladugårdar är vegetationen mycket frodig med kvävekrävande växter som brännässlor och mjölke. Fåboden kan vara avskild från den omgivande marken med en gårdsgård. Ibland leder en hägnad fågata från inägan till skogen.

4.3 Bergsbruk

Befolkningen i Jämtland och Härjedalen intresserade sig för malmletning i fjälltrakterna från mitten av 1600-talet. Redan 1647, ett par år efter det att landskapet hade blivit svenska, gick det ut en uppmaning till befolkningen att söka malmfyndigheter. Bergverkens historia kastar även en del ljus över samernas historia i Jämtland och Härjedalen.

1651 blev det känt att en silverfyndighet hade påträffats på Oldfjället i Offerdals socken i Jämtland. Enligt ansökan om att få starta bergverket var det en ”finnekung i lappfjällen”, samnen Mårten Jonsson, som hade funnit malmen. Enligt andra källor var det Mårten Jonssons far, Jon Mårtenson, som hade hittat malmen redan 1643. Rätten till malmfyndigheten knöts emellertid till den som angav fyndet till ansvariga myndigheter, befallningsmannen i Jämtland Peder Erikson Niure. Eftersom bergsbruket skulle innebära ingrepp på Mårten Jonssons ”lappfjäll” begärdes nya marker som ersättning för Oldfjället. Som ersättning skulle han fritt få utnyttja Sarvfjället (nuvarande Särvfjället?) i Härjedalen (Aronsson och Ljungdahl 2000).

Samnen Jonas Torkilson Mittifjäll hittade i slutet av 1680-talet en gulaktig sten mellan Mittån och Ljusnan i västra Härjedalen. Han visade stenen för Hans Olsson Blix, en nybyggare i Mässlingen. Blix förstod att stenen var malmförande och underrättade Kungliga Bergskollegium om fyndet. Han tog på sig äran över att ha funnit malmen och blev belönad medan Jonas Torkilson aldrig fick någon uppmärksamhet. Fyndet av malmen blev upptakten till Ljusnedals bruk, där man bröt både koppar och järn under ett par hundra år. Under många år transporterade samerna malm med rentransport från gruvorna på fjället ned till Ljusnedals bruk. De arbetade av egen fri vilja och tog betalt för sina tjänster (Jansson 1958:68).

Om man ska tro på framryckningsteorin, att samerna ”invandrat” norrifrån på 1600- och 1700-talen, måste dessa samiska invandrare anses ha utfört imponerande bedrifter eftersom de redan kort tid efter sin ankomst upptäckte såväl silvermalmen på Oldfjället som de malmförekomster som gav upphov till Ljusnedals bruk (Aronsson och Ljungdahl 2000).

En skriftlig källa berättar att samer i Nord-Österdal på 1660-talet levererade 30 pulklass (ungefär 2,5 ton) kött till kolbrännare i Röros. Samerna hade alltså väl upparbetade handelskontakter med kopparverket i Röros redan vid denna tid, knappt 20 år efter kopparverkets etablering, och bidrog till matförsörjningen till arbetarna vid verket (Fjellheim 1999).

Fysiska lämningar efter bergsbruk i fjällområdet kan vara gruvhål, skärpningar skrotstenshögar och husgrunder. Grävda provgropar och små stenrösen (för att markera viktiga platser eller som vägvisare) är vanliga spår efter minerallätning.

4.4 Turism

Under andra hälften av 1800-talet växte det fram en småskalig sommarturism i Jämtlands- och Härjedalsfjällen. När järnvägen kom på 1880-talet ökade vandringsturismen kraftigt. Samerna kom tidigt i kontakt med turister. När Svenska Turistföreningen (STF) började bygga sina fjällstationer och stugor tidigt på 1900-talet är det väl känt att flera av dem anlades på renvallar och visteplatser. Ett exempel är Storulvåns fjällstation, som byggdes på Lars Larsson Kråiks kåtaplats sedan Kråik flyttat sin kåta, ett annat stugorna i Stensdalen i västra Jämtland som anlades mitt i Tranrissamernas sommarviste (Nygaard 1997). Den växande turismen blev efterhand ett störningsmoment för renskötelsen, speciellt under kalvningsperioden på våren. Men den tidiga turismen var inte bara av ondo för samerna, den kunde också vara en inkomstkälla. Det var till exempel vanligt att anlita samerna som bärare och vägvisare, och turisterna övernattade ibland i något viste.

Turismen har avsatt fysiska spår i fjällandskapet. De vanligaste lämningarna är rösade ledmarkeringar och stenrösen. Sådana rösen kan ibland vara mycket svåra att skilja från äldre rösen med helt andra funktioner. Att leka med stenar och lägga dem i olika mönster och ringar, ibland som labrynter, är vanligt men brukar vara ganska enkla att skilja från äldre anläggningar. I olyckliga fall använder nutida besökare stenar från förhistoriska eldstäder eller gravar för att bygga upp sina grillplatser och eldstäder.

5. FRÅN FÅNGSTEKONOMI TILL RENSKÖTSEL

5.1 Fångstekonomi

De områden i Mellanskandinavien som idag används för renskötelse har en lång historia som fångstmarker. Redan när inlandsisen drog sig tillbaka för ungefär 9000 år sedan och växter och djur invaderade följde människor som livnärde sig på djuren. Teorierna om varifrån dessa tidiga fångstmänniskor kom varierar. Det är rimligt att anta att människogrupper både från sydväst och nordöst invandrade i olika omgångar. Det är inte möjligt eller meningsfullt att diskutera etnicitet så tidigt, utan troligen uppstod samisk etnicitet under sen järnålder hos människor med kontinuitet tillbaka till den tidiga fångstbefolkningen. Även om jakt, fiske och insamling utgjorde försörjningsbas under tusentals år så förändrades bosättningsmönster, teknik och stenmaterial i flera omgångar. Förändringarna hade sin orsak i klimatväxlingar och därmed tillgång till jaktbart vilt, men även i kontakter med människor från områden långt borta. Genom hela forntiden hade älgen central betydelse, inte bara som kött- och råvaru-producent utan även i kultiska och rituella sammanhang.

Med början i äldre järnåldern och genom yngre järnåldern skedde genomgripande förändringar i fångstmarkerna. Förändringarna hade främst samband med kontakter med det framväxande jordbrukssamhället. I det arkeologiska materialet tar sig nya gravseder uttryck i låga stensättningar, s.k. fångstmarksgravar. Stenredskapen ersätts med redskap av järn, och spår av sporadisk odling liksom hållande av småboskap uppträder. På några boplatser hittas asbestkeramik, en nordöstlig företeelse som har samband med metallframställning och anses markera samisk kulturtillhörighet.

Zachrisson redovisar tre olika uppfattningar om kulturtillhörighet hos befolkningen i Mellanskandinavien under järnålder och medeltid:

1. Det existerade en fast kulturgräns mellan norr och söder. Enligt denna uppfattning har det funnits en etniskt, ekonomiskt och socialt betingad gräns mellan samer och nordbor genom norra Jämtland – norra Ångermanland från ungefär 1000 f. Kr. Evert Baudou är företrädare för detta synsätt liksom norrmännen Yngvar Nielsen, Jörn Sandnes och Kjell Haarstad. Ett argument för kulturgränsen är att utbredningen av asbestgods av s.k. Säräisniemi-2 typ, ett annat förekomsten av fångstmarksgravar i Mellanskandinavien, gravar som Baudou anser tillhöriga en jordbrukande befolkning.
2. En fångstkultur och en agrar kultur som levde sida vid sida. Detta synsätt utgår endast från det arkeologiska materialet och diskuterar inte etnicitet. I mellersta Sveriges inland och ned till Dalarna, kanske ännu längre söderut, finns lämningar av en fångstkultur från järnålder / medeltid och med kontinuitet tillbaka i stenåldern. Jordbruksbygdernas etablerande och tillväxt innebar att fångstkulturen allteftersom trängdes tillbaka. Arkeologerna K-G Selinge i Sverige och A. Skjølsvold i Norge företräder tvåkultursynen.
3. En samisk kultur utgången ur så kallad fångstkultur och en parallell agrar kultur. En tvärvetenskaplig syn som först förespråkades av Inger Zachrisson. Synsättet utgår inte bara från arkeologiskt material utan tar hänsyn till allt tillgängligt källmaterial som arkeologi, språk, genetik, religionsvetenskap och historia. Zachrisson ser synsättet som en vidareutveckling av två-kultursynen utökad med en etnicitetsaspekt. Hon betonar även den inre utvecklingen och de långa processerna inom fångstsamhället (Zachrisson 1997:33-40).

5. 2 Fångstmarkernas fornlämningar

I kapitlet beskrivs och diskuteras vanliga fornlämningar och arkeologiska fynd i fångstmarkerna i Mellanskandinavien.

Föremål

Föremål påträffas i olika arkeologiska sammanhang; på boplatser, i gravar, på offerplatser och som lösfynd. Som tidigare nämnts är fynden i Mellanskandinavien en blandning av föremål med olika ursprung. Detta gäller under hela forntiden. Här diskuteras endast ett subjektivt urval föremålsfynd med intresse för diskussionen om samisk kulturtillhörighet.

Återkommande i de skriftliga källornas beskrivning av samer är deras skicklighet i bågskytte, deras båge och den magiska kraften i deras pilar. Den sammansatta bågen av östlig typ anses ha varit vida överlägsen många andra typer. I nordisk litteratur talas det om *finnboge* eller tvividr båge (tvåvedsbåge). Pilspetsar av järn och horn av egna eller östliga typer har utmärkt samisk kultur (Zachrisson 1997). I Mellanskandinavien hittas ibland *järnpilspetsar* av s.k. Wegraeus typ B. Pilarna har ett vinklat triangulärt blad med största bredden nedanför mitten samt flat mittås och dateras till 1000-1100-tal. Fynd av spetsar av B-typ är vanligast i övre Norrland samt norra Norge och Finland. Pilarnas form och tyngd tyder på att de har använts till jakt (Wegraeus 1971 I:19-22). Eftersom de flesta påträffade pilspetsar av denna typ ingår i de stora samiska offerplatsfynden benämns typen i facklitteraturen som samiska och antas även kunna vara av samisk tillverkning (Serning 1956). Pilspetsar av typ B har hittats bl.a. i gravarna på Vivallen, på visteplatsen vid Sösjön i Njaarke och som lösfynd på flera ställen i Jämtlands- och Härjedalsfjällen liksom i sydnorska fjäll.

Dräkt och prydnader anses vara goda indikationer på kulturtillhörighet. Smycken av östliga typer, vanligen av brons, som *trapetsformiga hängen och ringspännen*, är vanliga i samiska fornlämningar under 1000-1100-talen från norra Skandinavien till Härjedalen och Hedmark i söder. En annan föremålstyp som uppträder i samiska gravar och på offerplatser är *skinnskrapor av järn* av östliga typer. Sådana skinnskrapor har bland annat påträffats i fångstmarksgravar i norra Dalarna (Zachrisson 1997).

Ett föremål som ofta refereras till i den arkeologiska litteraturen är den hornhammare tillhörig en samisk trumma som hittades i en avfallshög tillsammans med andra föremål på en gård i Rendalen i Hedmark. Den är daterad till 1160-1260 e. Kr. Hammarens dekor är mycket speciell; på ena sidan är den dekorerad med traditionell samisk flatbandsornamentik medan den andra har en bård i Ringeriksstil, en typisk nordisk ornamentik. Den blandade dekoren visar på den blandning av nordiska och samiska kulturdrag som är så vanlig i Mellanskandinavien. Trumhammaren visar på samisk bosättning eller kontakter med samer under medeltiden (Bergstöl 2008:98-99).

Bergstöl diskuterar svårigheterna med att tolka lösfynd. Enskilda föremål kan klart höra till samisk och andra till nordisk kultur, men utan kännedom om den ursprungliga kontexten är det inte möjligt att bestämma en lokal som samisk bara för att man har funnit en pilspets som är vanligast i Lappland. Det är möjligt med flera scenarier för hur enstaka föremål blivit överförda från en kulturell kontext till en annan. Betyder t.ex. fyndet att trumhammaren från Rendalen att det bodde samer där på 1000-talet? Betyder Fonnåsspännet (ett silverspänne med infällda guldplattor och granater upphittat vid gården Fonnås i Rendalen) att det var nordiska jordbrukare i samma bygd i slutet av folkvandringstid? Ett enda föremål kan inte ge den informationen, det vore att utsträcka tolkningarna längre än materialet har bärkraft. Det är först när lösfynden sätts i sammanhang med annat material som de kan förklaras (Bergstöl 2008:161). Ett lösfynd kan inte få samma kraft som en anläggning med klar etnicitet men kan ändå diskuteras utifrån möten och etnicitet (Bergstöl 2008:224).

Fångstboplatser

Fångstboplatser finns i tusental vid sjöar och vattendrag över hela mellersta och norra Skandinavien. Boplatser hittas även i skogar och på kalvfjäll. Boplatser på fjället bör vara från varmare klimatperioder då trädgränsen gick högre upp än idag. Vanliga fynd på fångstboplatserna är skärvsten – upphettade och spräckta stenar som använts vid matlagning, värnehållning m.m. – brända ben efter måltider, stenredskap och rester efter redskaps-tillverkning (avslag). Ibland finns eldstäder och ibland kan man hitta hyddbottnar vid fångstboplatserna. I inlandet är jordlagret ofta väldigt tunt varför mångtusenåriga boplatser kan ligga väl synliga i markytan.

Fångstgropar

Fångstgropar är den vanligaste fornlämningskategorin i Skandinaviens inland och finns både i skog och på fjäll. De har använts för fångst av älg och vildren sedan stenåldern och fram till 1800-talet. Många fångstgropar är anlagda i långa system men det förekommer även enstaka gropar. När groparna användes täcktes de med ris och mellan dem byggdes spärrgården.

Flera forskare har diskuterat fångstgroparna ur ett samiskt perspektiv. Bland annat Manker som gjorde omfattande undersökningar av fångstgropar inom hela svenska delen av Sápmi (Manker 1960). Intressanta uppgifter om gamla termer kring fångstgropar finns i en avhandling från 1749 av A. Nordholm, ”Jämtelands Djurfänge”. Där omtalas att spärrgårdet utanför fångstgroparna kallades ”rogål”, att vittja groparna ”vitje vonan” samt ”på holet af (älg-)

gropen lägges helt små tallkäppar, hvilka öfvertäckas med tunt granris, så att snöen varder deraf uppehollen: och heter *dorg*” (Salvensen 1981). Enligt Vorren vittnar dessa termer om samisk terminologi i samband med gropfångst av älg. Vorren menar att fångst av både älg och vildren i gropar över hela det samiska bosättningsområdet vittnar om ett kulturlån som har vandrat från den samiska fångstkulturen till nordisk bondekultur. Fångstgroparnas utbredning indikerar en etablerad samisk kultur inte bara i norra Skandinavien utan också en samisk bosättning i huvuddelen av det nuvarande sydsamiska området med en kontinuitet tillbaka till förkristen tid, kanske ända till bronsåldern (Vorren 1979). Mikael Svonni på samiska institutionen i Umeå bekräftar att *dorj* är ett låneord från samiskan till svenskan, sydsamiskans *doerke* (muntlig uppgift Mikael Svonni). Det sydsamiska ordet för riset på kätans golv är *doerke* och att risa kätagolvet heter *doerkestidh* (Israelsson och Nejne 2007:95). Termen för att risa en kåta och att risa en fångstgrop är alltså densamma.

Fångstgropar kan ha olika konstruktioner; vissa är grävda medan andra är kallmurade. Bergstöl menar att konstruktionerna avgörs av skillnader i markens beskaffenhet. Detta får stöd i förekomst av både murade och grävda gropar i ett tre mil långt fångstgropssystem på Dovrefjäll. Flera forskare har föreslagit att murade respektive grävda fångstgropar kan knytas till olika kulturtillhörighet medan Bergstöl anser att blandningen av murade och grävda gropar inom samma system tyder på att sättet att konstruera groparna inte kan användas för att avgöra etnicitet (Bergstöl 2008:155-156). ”Rengropar” och ”älggropar” har olika utseende. Älggroparna är större, men ibland kan det vara svårt att avgöra utifrån storleken, speciellt om groparna är väldigt gamla. Placeringen i terrängen skiljer sig åt utifrån djurens olika vandringssvanor. Älgen brukar vandra på högre liggande partier som åsryggar medan vildrenen väljer små dalsänkor och fördjupningar. Det är möjligt att vissa fångstgropssystem användes för både älg och ren liksom det är möjligt att älggropar kunde användas för renfångst (muntlig uppgift Per Olav Mathiesen). För renfångst var det inte nödvändigt med lika kraftiga spärrgården som för älgen. För groparna i högfjället kan det räcka med resta stolpar eller stenstoder för att styra renen (Bergstöl 2008:102).

Liksom Vorren anser Selinge att fångstgroparna har sitt ursprung hos en fångstkultur långt före jordbrukskulturen. Denna fångstkultur trängdes allteftersom tillbaka av jordbrukarna, dock utan att försvinna. Den kan följas oavbrutet in i medeltiden. Under medeltiden skedde en kraftig expansion av det agrara bosättningsområdet i Jämtland och Härjedalen och från denna tid finns de första skriftliga uppgifterna om att fångstgropar användes även av bönder. Datering av fångstgropar visar att antalet gropar ökade kraftigt under sen vikingatid och tidig medeltid – detta bekräftar att den perioden var en expansiv period både ekonomiskt och befolkningsmässigt, kanske knuten till en kombinationsekonomi med både fångst och jordbruk. Bruket av fångstgropar bland järnåldersbönderna och deras efterkommande ska ses som ett kulturlån från den gamla fångstkulturen (Selinge 1974).

I sen vikingatid / tidig medeltid kom en ny typ fångstanläggningar till användning. Anläggningarna förekommer från Gudbrandsdalen och Rondane till Finnmark i Norge, och består av stora system med ledgården uppbyggda av sten där renen har drivits in och fångats levande. Med denna metod blev det lättare att ta ut renar för tämning (Bergstöl 2008:213). Liknande anläggningar finns i norra Lappland.

Förvaringsgropar

I stenskravel på fjället hittar man ofta förvaringsgropar, ibland kallade köttgropar. Groparna ligger ofta i anslutning till sjöar eller fångstgropar. De har använts för förvaring av fisk och kött. Liknande gropar har använts över hela det nordliga området, förmodligen under hela

människans historia. Det finns många uppgifter om hur groparna användes. Vid höstfisket eller höstjakten på vildren lagrades överskottet i groparna. Vatten slogs över så att innehållet frös. Frysningen hade en funktion även om det inte var så kallt som i våra frysskåp – lättfruset kött genomgår en jäsningsprocess under vintern och kan torkas om våren. Gropar nära stränderna kan även vara lämningar efter ”surfiskgropar”. Fisken kastades levande ned i stora djupa gropar som täcktes med gräs och bjälkar för att inte djuren skulle komma åt fisken (Eidlitz Kuoljok 1993:38).

Kokgropar

Kokgropar är benämning på en mängd olika gropar med det gemensamma att de innehåller skörbränd sten och kol. En typ av kokgrop som ibland kallas jordugn brukar påträffas intill sjöar och fångstgropssystem både i skog och på fjäll. Groparna är vanligen rektangulära eller kvadratiska och har en tydlig vall bestående av uppkastat material, ofta med inblandning av kol och skörbränd sten. Kokgropar av denna typ användes under järnålder och medeltid, förmodligen till matberedning (Melander 1986: 106-118).

Fångstmarksgravar

Under äldre järnålder uppstod ett nytt gravskick i de mellanskandinaviska fångstmarkerna. Gravarna består av låga stensättningar av samma typ som i jordbruksbygden men skiljer sig från dessa genom sitt läge långt ifrån bygden. Gravarna ligger ofta vid sjöar och har utifrån sitt läge kallats för ”insjögravar” eller ”skogsgravar”. Liknande gravar finns på fjället i både Norge och Sverige, och som gemensam benämning används numera ”fångstmarksgrav” (Gollwitzer 1997:33). De gravlagda är brända och i gravarna kan finnas brända ben från den gravlagde, brända ben från både vilt och småboskap (får och/eller get), järnföremål och enkla smycken. I några gravar finns järnslag. Gravarna är ofta anlagda på fångstboplatser. I början av medeltiden upphörde traditionen med fångstmarksgravar.

De äldsta fångstmarksgravarna ligger samlade i gravfält. Krankmårtenhögen vid Storsjön i Härjedalen innehåller närmare fyrtio gravar med dateringar 200 f. Kr.- 200 e. Kr. De flesta gravarna är tresidiga stensättningar medan en del är runda eller oregelbundna. Det fanns få föremål i gravarna men däremot påträffades brända ben efter ett 20-tal människor; både män, kvinnor och barn, samt kranier och hornkronor av älg och ren ”i drivor” på några gravar. Även på det samtida gravfältet vid Smalnäset i Ljusnans dalgång i västra Härjedalen fanns älg- och renhorn på flera gravar. Gravfältet på Krankmårtenhögen är anlagt på en stenåldersboplatz med härdar, skärvtenssamlingar och stenföremål (Ambrosiani 1984).

Fångstmarksgravarna från yngre järnålder och tidig medeltid ligger ensamma eller i små grupper. De är vanligen runda, har en kantkedja av lagda stenar och ibland stenfyllning. Gravarna är ofta överväxta och kan vara svåra att upptäcka.

I folktraditionen har fångstmarksgravarna ofta satts i samband med samer, som i namnen ”finngravar” och ”Finnskallenäset” (Rentzog 1988) och de tre stensättningar på Långnäset i Åresjön som i folktraditionen kallades ”finngravar” (ATA). Innan man kände till att Krankmårtenhögen innehöll ett gravfält fanns en muntlig tradition i bygden om att en same vid namn Krank Mårten Jonson gravlades på platsen på 1600-talet. Även om gravfältet visade sig vara betydligt äldre så hade traditionen ändå ett visst verklighetsunderlag.

Fångstmarksgravarnas kulturtillhörighet är omtvistad. Den sydiskandinaviska gravformen med läge långt ute i fångstmarken innebär att det finns olika tolkningsmöjligheter. *Baudou* anser att de gravlagda i fångstmarksgravarna tillhör en jordbruksbefolkning (Zachrisson 1997)

medan *Ambrosiani* säger att ”det finns mycket som talar för att Krankmårtenhögen och Smalnäset är fångstfolkets gravplatser” (*Ambrosiani m.fl.1984*). *Zachrissons* tolkning är att en grupp tidiga samer har begravt sina döda på Krankmårtenhögen. Gravfältet är anlagt på en stenåldersboplats och när gravarna anlades skottades jord och material från boplatsen över gravarna. Mellan några gravar deponerades värdefulla järnföremål ungefär 500 år efter de sista gravarna hade anlagts - ett intressant exempel på flertusenårig kontinuitet och hur en speciell plats har nyttjats för olika ändamål under mycket lång tid. Läget långt ute i fångstmarken, att gravarna är alltför olika bondekulturens gravar, att de äldsta gravarna är äldre än jordbrukskulturen, gravgåvorna, fynd av horn och ben på gravarna samt muntliga traditioner om lapp- eller finngravar är kriterier på gravarnas samiska identitet (*Zachrisson 1997*). I Sverige har vi hittat få gravar med horn, men i norra Eurasien och Sibirien har det varit vanligt att lägga horn och kranier av ren, älg och hjort både på gravar och offerplatser. Hos renskötande tjukter lades ännu i början av 1900-talet renhorn på gravar (*Zachrisson 2007*).

Hansen och Olsen menar att närvaron av en samisk befolkning i samma område som fångstmarksgravarna under nyare tid, ortnamn, uppgifter i tidiga norska sagor och lagar samt föremål som i andra sammanhang tolkas som samiska; till exempel ringspännen av östlig typ, kan ses som argument för att gravarna är samiska. Samtidigt kan det diskuteras om alla fångstmarksgravar under den mer än tusenåriga perioden kan definieras som samiska. Gravarnas form och blandningen av nordiska och samiska föremål visar på nära sociala och ekonomiska kontakter mellan samer och nordbor. Eftersom de var omgivna av en numerärt sett betydligt större nordisk befolkning än längre norrut kan fångstbefolkningen i söder ansett det vara fördelaktigt att anamma vissa nordiska kulturdrag. Genom att sätta in dessa kulturdrag i nya sammanhang och i kombination med egna och östliga uttryck skapades en egen kulturell repertoar som under vissa tider och i vissa områden skilde sig inte bara från den nordiska utan också från den samiska identiteten i norr (*Hansen och Olsen 2004:103-109*).

Den samiska kulturens sydgräns har ofta varit knuten till förekomst av fångstmarksgravar. Enligt *Bergstöl* är det inte tillräckligt att diskutera gravarna ensamma. De måste studeras i förhållande till människorna som gravlade de döda och de kulturella förhållanden som påverkat dem. Inte minst måste gravarna värderas i förhållande till både samiskt och nordiskt gravskick. Vitsen med detta är att visa att det inte är entydiga och klara gränser och att det arkeologiska materialet måste studeras som en helhet. Som ett komplement är det relevant att studera de äldsta nordiska skrivna källorna. Gravarnas gräns mot norr är intressant. Både på svensk och på norsk sida sträcker sig gravformen upp till lulesamiskt område, alltså lika långt norrut som det sydsamiska bosättningsområdet sträcker sig i nyare tid – en möjlighet är att gravarna representerar ett sydsamiskt gravskick. Om detta är riktigt så hade sydsamerna ett större utbredningsområde mot söder än idag (*Bergstöl 2008*).

I flera undersökta fångstmarksgravar och i en eldstad vid Vivalen finns brända ben efter får eller get. Detta kan förklaras på olika sätt. Kanske höll samerna själva småboskap i mindre omfattning för att ha tillgång till mjölk. Även skinn och kött kunde ha ett värde. En sådan djurhållning måste i så fall ha varit ett resultat av kontakter med nordisk boskapsskötsel. En annan möjlighet är att samerna bytte till sig småboskap av sina nordiska grannar. I så fall var inte mjölken intressant utan hellre skinn och kött och eventuellt horn. Det finns också ett flertal uppgifter om att samerna offrade getter och får liksom kalvar och grisar (*Mebius 2003*).

”Fjällgravar” – flatmarksgravar med rika fynd av bl.a. svärd

I början av 1990-talet påträffades fyra fyndplatser med vikingatida järnföremål i Jämtlands-fjällen; vid Lunndörrespasset, Sylsjön, Dalsvallen och Burvattnet. På tre av platserna fanns svärd med i fyndmaterialet. Föremålen har legat i brandgravar av flatmarkstyp utan markering ovan jord. Ett av svärden hittades i ett rengärde i Kalls sameby där det hade eroderat fram av renarnas tramp medan de övriga fem hittats slumpmässigt. I gravarna fanns förutom svärd metallföremål som pilspetsar, yxor, eldstål och knivar. Tre gravar innehöll brända ben från människa (yngre ej könsbestämda individer), i en grav dessutom ben från hund och i två gravar små bitar renhorn. I Norge finns motsvarigheter till de jämtländska fjällgravarna med skillnaden att de norska gravarna är av rösetyp och inte ligger i lika utsatta miljöer som de svenska. De norska gravarna har rika gravfynd med dominans av pilspetsar (Hansson 1994). 1998 hittades en holkyxa och ett kortsvärd i en flatmarksgrav vid Norra Enbågen. Vid undersökning av graven påträffades även några benbitar (Heinerud och Olsson 2000). Sommaren 2007 påträffades ytterligare ett svärd, förmodligen från en flatmarksgrav (muntlig uppgift Anders Hansson).

Det finns olika förklaringsmöjligheter. Samtliga gravar ligger långt ifrån kända samtida bosättningar. Gravgåvorna, med vardagsredskap samt kraftiga jaktspilspetsar, tyder på att de gravlagda har levt i en fångstekonomi med jakt på bland annat vildren. Hanssons hypotes är att det har funnits en bofast icke-samisk befolkning i fjälltrakterna som säsongvis har bott och bedrivit intensiv jakt i fjällen. Som komplement till jakten har man haft gårdar nära fjällen där man hållit boskap och odlat i mindre skala (Hansson 1994). Zachrisson anser att gravarnas läge, gravformerna under flat mark och olika typer av östliga pilspetsar samt svärd talar för samisk tillhörighet. Förutom svärden från fjällgravarna finns mycket få kända vikingatida svärd i Jämtland och Härjedalen. Ett av dem fanns i en grav på Röstahammaren vid Storsjön i Jämtland, ett gravfält som Zachrisson tolkar som samiskt (Zachrisson 2006). I norra Dalarna har fyra svärd hittats i fångstmarksgravar (Zachrisson 2004 b:23).

Gravgåvornas sammansättning visar att de gravlagda har ägnat sig åt jakt. Att man skulle bära med sig svärd i syfte att brukas i strid är svårt att tro. Kanske hade svärden en symbolisk innebörd. Som Zachrisson visar utifrån fynd i gravar och på offerplatser har samerna använt nordiska föremål på ett annat sätt än nordborna gjorde. Föremål kunde ha olika betydelse för olika etniska grupper (Zachrisson 2004 b:23).

Asbestkeramik

Asbestkeramik hittas ofta på boplatser i norra Skandinavien och Finland. En form av asbestkeramik kallas asbestgods av Säräisniemi-2 typ och innehåller upp till 90 % asbest. Asbestgods tillhör perioden 800 f. Kr. – 200 e. Kr. Godset har hittats tillsammans med härdar, träkol, järnhaltig sand, stenklubbor och järnföremål. Utifrån fyndsammanhangen antas därför att käril av asbestgods användes vid järnframställning. Myrmalm kan ha varvats med träkol och kärlet upphettats så att malmen reducerades. I kärilens väggar finns det ofta hål, förmodligen för att ge drag vid reduktionsprocessen (Hulthén1991).

Kärilen är spridda över hela Nordskandinavien och Finland ned till norra Ångermanland och Jämtland med ett par förekomster söder därom. Enligt Baudou skiljer gränsen övre Norrland från Mellannorrland. Gränsen har i historisk tid haft betydelse eftersom den skiljer det område som beboddes av samer från nordbornas. Ortnamnen norr om gränsen är ofta samiska medan namnen söder om gränsen har nordiskt eller germanskt ursprung. Man kan ställa hypotesen att gränsen har en etnisk innebörd och skiljer samernas förfäder från nordbornas förfäder. Jämtlands ställning gällande gränsen är vacklande. I början av perioden har de arkeologiska

fynden samma karaktär som längre norrut, men senare hör utvecklingen utan tvekan samman med Mellannorrland (Baudou 1992). I likhet med Baudou anser de flesta arkeologer att asbestgods av Säräisniemi-2 typ markerar samisk etnicitet. I Mellanskandinavien finns flera fynd av asbestgods. Ett norskt exempel är från Lesja-området i Dovre, där asbestgods påträffats i samma område som de fyra nyupptäckta samiska eldstäderna (Bergstöl 2008). I Jämtland finns fynd av asbestgods från boplatser i hela landskapet. Ett fynd av speciellt intresse är några skärvor av en kruka från en boplatser vid sjön Ödingen i östra Jämtland. En skärva var lagad med små järnbitar, vilket visar att järn användes i fångstlandet redan under tidig järnålder. Vid Storsjön i Härjedalen, inte långt från Krankmårtenhögen, har asbestgods hittats på tre boplatser (Sundström 1997). Så långt söderut som i norra Hälsingland finns fynd av asbestgods, dels ett lerkärl från Fågelsjö, dels fragment i en grav (muntlig uppgift Inger Zachrisson).

Järnframställning och smide

Järnframställning och export av järnprodukter hade stor betydelse för Mellanskandinavien under järnålder och medeltid. De äldsta spåren efter järnframställning i Jämtland är från äldre järnålder. Runt Storsjöns stränder finns blästerugnar och slagghögar från ungefär 400 e. Kr. Både sjö- och myrjärn har använts för järnframställning. Järnet producerades dels för eget bruk och dels som handelsvara. Det järn som skulle exporteras levererades i form av spadformiga ämnesjärn. På flera ställen i centrala Jämtland har man hittat depåer med sådana ämnesjärn. Spadformiga ämnesjärn har hittats även i Medelpad, Hälsingland, Mälardalen och på Gotland. Ämnesjärn fanns t.ex. på den stora verkstads- och handelsplatsen Helgö i Mälaren. I gravarna runt Storsjön finns föremål, exempelvis praktfulla spänner, som med stor sannolikhet är tillverkade på Helgö (Magnusson 1978). I Jämtland finns de flesta järnframställningsplatserna i centrala och södra Jämtland (Ovikens, Rätans, Myssjö och Offerdals socknar) samt i östra Härjedalen (Magnusson 1989). Ramqvist menar att Mellannorrland var indelat i ett antal småkungadömen eller folkland under perioden ca 0 – 600 e. Kr. Alla folkland låg vid kusten förutom ett, Storsjöområdet i centrala Jämtland. Ramqvist ser Jämtland som ett folkland med specialinriktad produktion – här producerades överskott av järn och sannolikt förekom även en omfattande älgfångst. Den jämtländska järnproduktionen räckte till hela det mellannorrländska området, vilket belyses av de för området mycket specifika spadformiga ämnesjärnen. Även det norska småkungadömet Trøndelag hade egen järnproduktion, endast ungefär 15 mil väster om den jämtländska produktionen. Till skillnad från i Jämtland omvandlades järnet inte till ämnen i Trøndelag (Ramqvist 2005: 13-19).

Flera forskare diskuterar samernas roll i samband med järnhantering. Det är uppenbart att fångstbefolkningen hade kännedom om järnframställning redan tidigt under järnåldern (se diskussionen under ”asbestkeramik” ovan). Metoderna för järnframställning skiljde sig åt under järnåldern med en västlig och en östlig-nordlig variant. Mycket pekar mot att den östliga-nordliga varianten kan ha samband med samer.

Järn och slagg förekommer ibland i tidiga samiska kontexter. På Rödsmoen i Österdalen, Hedmark i Norge och gränsande mot Dalarna / Härjedalen finns t.ex. en järnframställningsplats från 400 – 600 e. Kr. Läget och konstruktionen i kombination med åldern tolkas av Narmo som att den tillhörde en samisk befolkning som nyttjade området innan det koloniserades av jordbrukare (Narmo 2000:133). I fångstmarkgravar finns ibland slaggstycken, t.ex. i en grav vid Josvedsviken på Rödön i Storsjön i Jämtland. På platsen finns fyra järnframställningsplatser och två fångstmarksgravar. En grav från ca 500 e. Kr. låg på en fångstboplatser och var uppbyggd av järnslag och rostad malm. Den andra graven var från 900-talet och innehöll bl.a. ett östligt ringspänne av brons, som i Mellanskandinavien är en indikation på

samisk tillhörighet. Magnusson har två hypoteser för Josvedsviken. Antingen var det ett ”kvarlevande fångstfolk, kanske samernas föregångare” som bedrev järnhantering eller också jordbrukare från Storsjöbygden (Magnusson 1989).

På flera samiska järnåldersboplatser har man hittat slagg. Några exempel: På en visteplats vid Sösjön i Njaarke sameby fanns en liten grop med smidesslagg. Kol från gropen daterades till 1000 e. Kr. På samma boplatser fanns ett tiotal järnpilspetsar av s.k. samisk typ, en spjutspets samt flera andra järnföremål. Kombinationen smidesslagg och järnredskap tolkas som att samerna själva smidde sina redskap på boplatserna (Aronsson 2005). Vid östra Kikkejaur i Lappland hittades en metallbearbetningsplats 25 m från en eldstad i en kåta. Eldstaden är daterad till ungefär 600 e. Kr. På platsen fanns en bottenskålla av järnslag i en mindre grop samt tre inte färdigsmidda pilspetsar liknande dem från Sösjön (Hedman 2003:84-86). Järnslag har påträffats i två kåtatomter, en boplatser och intill en eldstad vid undersökningar i Sirkas sameby i Lappland. I en av kåtatomterna fanns även ett ämnesjärn. Både slagg och ämnesjärn är daterade till 1000- talet / första delen av 1200-talet. Fynden visar att järnsmide förekom på boplatser både i skogslandet och fjällregionen (Mulk 1994:179). Även vid en kåtaplats på Vivallen påträffades järnslag, förmodligen smidesslagg (Zachrisson 1997: 68).

Depåfynd

I Härjedalen finns en speciell fyndkategori från järnåldern som kallas för depåfynd. Det rikaste fyndet påträffades vid Nordösttjärnen i sydvästra delen av landskapet och bestod av 19 välbevarade järnföremål placerade intill ett stenblock; ett svärd, tre pilspetsar, en holkyxa, en tång, en hammare, en fil, en rasp, tre hyveljärn, tre knivar, ett eldstål, en sax, en skrapa och ett bågspänne. Brända ben påstås ha legat vid stenblocket. Föremålen hade glödpatina, det vill säga att de hade varit utsatta för eld. I litteraturen har denna fyndplats felaktigt kallats för Ränningsvallen eller Ränningstjärnen. I Härjedalen finns ytterligare fyra fyndplatser, dock inte fullt lika rika. Föremålen består till största delen av vapen, troligen avsedda för jakt, och redskap av samma typ som vid Nordösttjärnen. Det första depåfyndet gjordes i Kesudalen i Storsjö sn. Både den exakta fyndplatsen och fyndomständigheterna är okända. Ett annat fynd fanns nära Rönnåsvadet i Lillhärdals sn. Nästa depåfynd påträffades vid undersökningen av gravfältet på Krankmårtenhögen. Föremålen låg på en strandvall nedanför gravfältet, direkt under torven. Ytterligare ett fynd hittades vid Näsuddsholmen i Storsjön inte långt från Krankmårtenhögen. Från Stora Drocksjön i nordvästra Hälsingland finns ett oerhört rikt depåfynd bestående av 43 järnföremål i ett brandlager i en stensättning tillsammans med brända ben av människa. Det är oklart om depåfynden från Härjedalen också härstammar från gravar. Att depositionsorsaken har varit offer är inte uteslutet. Alla härjedalska depåfynd ligger nära medeltida, troligen förhistoriska, färdvägar (Linnér 1989).

Rösen, upplagda stenar

Stenrösen finns på otaliga ställen i fjällen och har anlagts i olika syften under olika tider. Ett enskilt röse kan vara mycket svårt att tolka. Rösen kan vara gravar, offerplatser, björngravar, ledmarkeringar, röjningsrösen, gränsmarkeringar, mätpunkter, markering av platser för speciella händelser, utslag av sysslöshet eller barns lekar.

Stenringar

Stenringar är vanliga fornlämningar som uppträder i många former och är svåra att tolka. Ibland kan de knytas till samisk verksamhet, ibland inte. Låga övermossade stenringar förklaras ofta som ringar efter tälkåtor eller andra tomter. Tolkningen kan bekräftas eller förkastas utifrån förekomst av eldstad i mitten. En annan och mer omdiskuterad förklaring är att stenringarna är offerplatser av den ringformiga typ som är vanlig i Finnmark. På syd-

samiskt område har en stenring i Budalsfjellene registrerats som offerplats. Tolkningen bekräftas av en skriftlig källa som omtalar att samerna hade en ”finnegud” där. Stenringar har även registrerats som gravrösen, solur, fällor för fågelfångst, gömslen vid jakt och resultat av barns lek. En rund eller kvadratisk stensättning med öppning i ena änden kan vara spår efter fångst med fälla; stenar har lagts kring fällan för att bytet inte skulle komma från fel håll och utlösa fällan utan att själv fastna (Dunfjeld-Aagård 2005:82-84, 105). Ett exempel på svårigheten att tolka stenringar: I Tolga finns en ring av upplagda stenar, 4,5 m i diameter med stenar i mitten, kanske efter en eldstad. Det kan vara en grav men det är tveksamt eftersom marken är lägre innanför än utanför ringen. En annan möjlighet är falkfångartomt, men det håller jag för mindre troligt. Det kan vara en ring efter en tältkåta, men det kan också vara en seite, en ringformad offerplats (Bergstöl 2008:107).

Hällmålningar och hällristningar

Hällristningar och hällmålningar med likartade motiv, främst djurfigurer och allra mest älgmotiv, förekommer över hela det nordliga området från Atlantkusten i Norge till Ryssland och Sibirien i öster. I Jämtland finns fem kända ristningar och ett 20-tal lokaler med målningar och i Härjedalen sex kända målningar. Hällkonstlokalerna ligger i utpräglade fångstmarks-områden, flera av dem nära fjällen. Under de senaste åren har ett tiotal tidigare okända hällmålningar påträffats i Jämtland och Härjedalen. Flera forskare diskuterar likheter mellan motiven på samernas trummor och hällristningar och hällmålningar (Manker 1971, Helskog 1987, Schanke 2004, Lahelma 2005 och 2007, Skaltje 2005).

5.3 Övergång till renskötsel

Övergången från fångstbaserad ekonomi till renskötsel innebar strukturförändringar inom det samiska samhället. Inte bara ekonomin utan även bosättningsmönstret förändrades. I det arkeologiska materialet kan spåras en övergång till mer mobilt bosättningsmönster från 500-talet, där grupperna flyttade från sommarboplatser i fjället och skogsboplatser om vintern med uppehåll höst och vår i förfjället (Mulk 1994:248).

Det finns olika teorier om när och varför renen domesticerades. I en tidigare forsknings-tradition menade man att övergången till nomadisk renskötsel var fullt utvecklad på 1500-1600-talen och ansåg att tämningen föregicks av en kraftig decimering av vildrenstammen (t.ex. Lundmark 1982 och Vorren 1981). Det finns flera förklaringar till varför vildrenstammen minskade så drastiskt. Fjellheim har diskuterat minskningen i Rörosområdet utifrån skriftliga källor. Där beskrivs hur bönderna beklagade sig över att samerna närmast hade utrotat viltet i området. Men enligt Fjellheim visar källmaterialet inte bara på en kamp om resurser mellan bönder och samer utan även på slutfasen i en dramatisk förändringsprocess i det samiska samhället; övergången från fångstekonomi till nomadiserande renskötsel. Under perioder av 1500- och 1600-talen var det missväxt och svält. Hungersnöden innebar att lokalmarknaden för kött var mycket god och jakten på vildren ökade. Även om samerna i Rörostrakten övergick till tamrenskötsel på 1500- och 1600-talet så höll de ett mindre antal tama renar som lockdjur och för att mjölka även under fångstepoken. Men dessa få tama renar var närmast att betrakta som husdjur. Med en stor vildrenstam nära de tama hjordarna måste risken att mista tamren till vildrenflocken vara stor, speciellt under vintern och under brunsttiden. Rennomadism i större skala var därför oförenligt med en stor vildrenstam. Vildrenstammen måste decimeras före eller helst parallellt med ett utökat tamrenbestånd, något som krävde intensiv och målinriktad beskattning av vildrenstammen (Fjellheim 1999). Liksom Fjellheim anser flera forskare att renskötselns införande innebar en mycket dramatisk förändring i det samiska samhället (Hansen och Olsen 2004: 203-214).

Aronsson menar att eftersom det skrivna källmaterialet inte kan belysa tiden före 1500-talet på ett tillfredsställande sätt blir frågan om tamrenskötselns introduktion framför allt en arkeologisk fråga - hur renskötsel och rennomadism ska definieras och hur detta tar sig uttryck i det arkeologiska materialet. Aronsson har arbetat med paleobotaniska undersökningar (pollenanalys) för att spåra övergivna renvallar på olika platser i den svenska fjällvärlden, dels på skogssamiskt område i inre Lappland, dels på sydsamiskt område (Aronsson 1991 och 2005).

I motsats till de forskare som anser att hungersnöd och matbrist på 1600-talet orsakade övergången till renskötsel anser Aronsson att temporära bristsituationer måste ha förekommit många gånger inom fångstekonomins historia och att en sådan kris inte kan förklara skiftet från ett ekonomiskt system till ett annat. Han menar istället, liksom Olsen, att interaktionen mellan samerna och omgivande samhällen var avgörande för övergång till renskötsel, och hänvisar till Khazanov, som anser att all nomadism uppstår i kontakt och samspel med bofasta samhällen. Enligt Aronsson uppstod seminomadism (efter Khazanov – en ekonomi där småskalig renskötsel kombinerades med jakt och fiske) under senare delen av järnåldern. Han bygger sina slutsatser på förändrat boplatzmönster från 500-talet e. Kr. samt indikationer i pollenanalyser som visar på tamrenskötsel. Renskötselns introduktion kan sättas i samband med en ökning av den fasta agrara bosättningen i norra Fennoskandia och en samtida ökning av utbytet av produkter mellan olika befolkningsgrupper. Tamrenskötselns expansion under vikingatiden hör samman med storskaliga ekonomiska och sociala förändringar i Baltikum och norska Atlantkusten. Den typiska samiska tamrenskötseln med mjölkning som beskrivs i de skriftliga källorna från 1500- och 1600-talen utvecklades sannolikt under vikingatiden (Aronsson 2005:109-123). Nästan alla samiska ord som har med mjölkning att göra är nordiska låneord, vilket visar att mjölkning av renkorna växte fram i kontakt med den nordiska befolkningen (Ruong 1969).

I Jämtland och Härjedalen etablerades en nordisk jordbruksbosättning under yngre järnåldern. I enlighet med Khazanovs teori att all nomadism uppstår i kontakt och samspel med bofasta samhällen kan den sydsamiska renskötseln ses som en parallell till den fasta jordbruksbygden. Därmed kan vi få en förklaring till varför renskötseln i de sydliga fjällen enligt pollenanalyser tycks vara av större omfattning redan under tidig medeltid än vid samma tid längre norrut i Lappland (Aronsson 2005:109-123). Renskötseln är en viktig komponent för framväxten av samisk identitet, och från slutet av järnåldern går det att identifiera kulturdrag som vi känner igen från senare tiders samiska kultur.

Hedman håller i stort med Aronsson och grundar sina slutsatser på arkeologiskt och osteologiskt material i övre Norrlands skogsområden när han diskuterar renskötselns uppkomst. Han anser att det nya boplatzmönster som uppstod under senare delen av järnåldern beror på att samerna då hade blivit så beroende av tamrenar att renens behov och tillgången till föda styrde lokaliseringen av boplatser. Introduktionen av renskötsel innebar inte att alla i samhället fullständigt övergav fångstekonomin. Istället uppstod en differentiering av resursutnyttjandet inom fångstsamhället. Hedman menar att det inom fångstsamhället fanns möjligheter till egna val för att förändra sin livssituation. Att övergå till seminomadism kanske inte var nödvändigt, men att pröva en ny möjlighet till försörjning slog igenom under vikingatid och medeltid. Hedman framhåller att det är personens egna tankar, värderingar och beslut som var avgörande för att övergå till renskötsel (Hedman 2005:13-32).

Under tidig järnålder befolkades dalgångarna av en samisk fångstbefolkning vars viktigaste resurs var älgen. När området koloniserades av nordiska jordbrukare under loppet av järn-

åldern trängdes samerna högre upp mot fjället. Där övertog vildrenen älgens tidigare betydelse. Samerna började tidigt tämja enstaka vildrenar till lockdjur och för mjölkning. Under vikingatid och medeltid ökade vildrenfångsten i fjällen dramatiskt och renarna utsattes för hård press. Samerna, som då hade blivit totalt beroende av renen, svarade med att utveckla stora tamrenfloccar för att ha en säker inkomst (Bergstöl 2008).

En intressant bosättning i diskussionen om konkurrens om marker under sen järnålder – tidig medeltid är Hedningsgården, en gårdslämning i västra Härjedalen. Hedningsgården togs upp på 900-talet och verkar ha övergivits på 1300-talet. Arkeologiska undersökningar har visat att man hade små åkrar där man odlade korn på 900-talet. I två avfallshögar fanns benmaterial som gav intressanta upplysningar. I den äldre avfallshögen, daterad till 1120 e. Kr., var 70 % av benen från ren, 18 % övrigt jaktbart vilt (älg, björn, ren eller hjort) och 12 % från nötkreatur och får eller get. I den yngre högen var proportionerna de omvända med 42 % får eller get och nötkreatur, 30 % renben och resterande från övrigt jaktbart vilt. Utifrån undersökningsresultaten kallar Hansson gården för ett jaktjordbruk med vildrensjakt som bas i ekonomin (Hansson 1997). Gården Hedningsgården beskriver jordbrukets kolonisation under senare delen av järnåldern liksom analys av benmaterialet visar på massfångst av vildren under samma period.

5.4 Renskötselns lämningar

Tamrenskötseln har lämnat efter sig en uppsättning lämningar som är mycket specifika och oftast enkla att skilja från övriga fornlämningar. Lämningar efter renskötsel finns över hela Mellanskandinavien. Att renskötseln infördes innebar inte att andra verksamheter som jakt och fiske upphörde. Anläggningar som har samband med fångst kan därför ha fortsatt att användas eller ha tillkommit även efter tamrenskötselns införande. I Yttre Namdal finns det t.ex. upplysningar om att fångstgropar har använts av samer för att fånga älg i slutet av 1800-talet. Det kan innebära att fångstgropar har använts både före och efter tamrenskötselns införande i detta område (Dunfjeld – Aagård 2005). Vissa andra fornlämningskategorier går inte heller att knyta till antingen fångst eller renskötsel. Dit hör exempelvis järnframställningsplatser, stenrösen och stenringar.

Kåtatomt / eldstad

Kåtatomt är ett samlingsnamn för lämningar efter alla sorters kåtor. Lämningarna efter en torvkåta brukar synas som en svag rund eller oval torvring, ibland med byggnadsrester kvar. En tältkåta kan lämna efter sig en plan golvyta, ibland med lagda stenar i en rundel som hållit fast tältduken. Både torv- och tältkåtor har vanligen en rektangulär eller oval stensatt eldstad i mitten. Ibland är stenarna synliga ovan marken, ibland känns de under markytan. Två parallella stenrader kan leda från ingången till eldstaden. I eldstaden finns aska, kol och ibland rödbränd jord. Ibland avslöjas eldstaden endast av avvikande vegetation med frodigt gräs och örter – kol och aska har fungerat som gödning. Olika tält- och torvkåtakonstruktioner har varit i bruk från äldre järnålder till medeltid, men det är möjligt att även andra bostadstyper har använts av samer under perioden. Den rektangulära stensatta härden är mittpunkten i bostaden och delar in rummet i bland annat kvinnliga och manliga områden. I kortändan mitt emot ingången finns det ofta en sten som användes vid matlagningen. Från ingången lades ofta en stenrad som hjälp att dela in kåtan. När dessa drag finns kan bostaden karaktäriseras som samisk, men det innebär inte att alla samiska bostäder måste vara organiserade på samma sätt (Bergstöl 2008).

Förvaringsgrop, mjölkgröp

Grävda gropar för förvaring av matvaror, bland annat renmjölk. Groparna ligger ofta högt uppe på lättgrävda sandbackar och brukar vara ”klädda” med stenar och ibland näver. Flata stenar som täckte gropen när den användes brukar ligga intill gropen (Ljungdahl 2007).

Grund efter bodar

Förvaringsbodar var viktiga byggnader. De kunde vara bygga direkt på marken eller vara upphöjda från marken med fyra hörnstolpar eller en stolpe i mitten. Långt efter att boden har rasat ned kan grundstenar eller hörn- / mittstolpar gå att urskilja på eller strax under markytan.

Kallkälla

Till varje viste eller kåtaplats finns en kallkälla för dricksvatten och förvaring av matvaror. Källan brukade ”fordras” med stenar.

Renvall

Kristoffer Sjulson: ”Rengärden och renvallen hade för nomadlappen den största betydelse. Dit drefs renhjorden två till tre gånger i veckan, där ”knafrades” kalfarna och mjölkades kälfvorna. Härigenom tämjdes renarna, lärde sig att älska umgänge med människor och bortlade därigenom mycket af sin naturliga skygghet och halsstarrighet. Där lärde och lappen från barndomen att handtera och älska sina djur” (Bäckman och Kjellström 1979:120). Vegetationen på renvallen är helt annorlunda än den omgivande långt sedan den slutat användas eftersom marken är gödslad och upptrampad av renarna. Enstaka träd sparades för att ge skugga och för att binda renkorna. Ofta plockades stenarna bort från marken för att det skulle bli slätt på vallen. Stenarna kunde läggas upp som rösen inne på renvallen eller strax utanför. Renvallen var ibland omgärdad med ett hägn av trä eller sten (Ljungdahl 2007). Ibland mjölkades renkorna på en udde i en sjö eller på en snödriva.

Bengömma och hornsamling

Kristoffer Sjulsson: ”Till ett lappviste hörde alltid ett järte-sie eller benrum, dit man samlade och nedstenade alla ben af matnyttiga djur, undantagandes benen af fisk” (Bäckman och Kjellström 1979:120). Bengömmor är hopsamlade ben efter måltider som har placerats i en klippskreva, mellan stenar eller med ett stenröse över. Bengömmorna brukar ligga i eller mycket nära vistet. Ofta finns stora märkekluvna ben. Syftet var att hindra djur från att dra omkring benen på bopplatsen och att inte hundarna skulle skada sig. Men det kan inte uteslutas att det också ska förstås som ett slags offer. Var går skillnaden mellan bengömma och offerplats? På vissa ställen har benen på motsvarande sätt grävts ned i jorden eller sänkts i en kallkälla, liten tjärn eller annat vattendrag (Andersson 2008: 225 – 242). Den äldsta daterade bengömmen vi känner till från sydsamiskt område ligger vid ett viste i Bielite i Vilhelminatrakten i södra Västerbotten och är C-14 daterad till vikingatid (Aronsson 1993). Vid slakt och kastrering samlades de avsågade hornkronorna ihop i stora högar, lades i stenrösen eller hängdes upp i träd

Offerplats

I Mellanskandinavien finns offerplatser omnämnda i skriftliga källor och vid de senare årens inventeringar har flera offerplatser registrerats. Några motsvarigheter till de stora ”offentliga” offerplatserna i nordsamiskt område är däremot inte kända. Få av de sydsamiska offerplatserna är arkeologiskt undersökta. Ett undantag är en plats vid Forolsjöen mellan Hedmark och Sörtröndelag som undersöktes 1975. Offerplatsen består av en rektangulär stensättning med en upphöjning i mitten (Stenvik 1982/83: 85-91).

En viktig komponent i det samiska kulturlandskapet är offerplatser / heliga ställen / kultplatser. Offrandet tycks ha varit en invävd del i tillvaron och utövades både inom den egna familjen och mer kollektivt. Man offrade dels för välgång vid betydelsefulla händelser i livet som sjukdom eller graviditet, dels i det dagliga arbetet med renskötsel, jakt och fiske. Renlycka, det vill säga att renhjorden inte skulle skingras utan växa i storlek, uppges i många skrivna källor som anledning till offrande. Det finns uppgifter om att offerplatserna var lokaliserade till platser som hade antingen positiv eller negativ betydelse för renskötseln - där det bästa renbetet fanns likaväl som där flyttningsleden gick under sluttningar där det var risk för stenras eller vid jökkelkanter. Samerna offrade även vid goda fiskesjöar och i anslutning till fångstgropar för jakt på vildren. Ben och horn, oftast av ren, samt metallföremål var vanligast att offra. Vissa offerplatser användes av en större grupp människor medan andra nyttjades endast av den egna familjen. (Mebius 2003:133-161). Samiska offerstenar har ibland formen av ett ansikte. Sådana stenar finns bland annat på offerplatsen vid Gudfjellöya i Tunnsjön i Nord-Trøndelag, på Saltfjellet samt i Skjåkra. Manker skriver om offerstenar att det ibland går att urskilja en människobild eller någon djurform, men i allmänhet har en bisarr och påfallande formation varit nog för att fånga uppmärksamhet och leda till dyrkan (Bientie 2002:9).

Björngrav

Inom hela det nordliga området har björnen haft en särställning. Det finns många beskrivningar av den rituella björnjakten och samernas föreställningar om björnen. När björnen var fälld var hanteringen av skelettet betydelsefullt. Hela skelettet skulle begravas och det var mycket viktigt att det gjordes i anatomiskt riktig ordning. Syftet var att visa vördnad för det dödade djuret (Mebius 2003). Björngravar har hittats över hela det samiska området. De är ofta täckta med ett röse. Även renar kunde begravas på liknande sätt.

Grav

Enligt framryckningsteorin saknas det samiska gravar i Mellanskandinavien. Detta är inte riktigt utan det finns många samiska gravar med olika konstruktioner. Några av gravarna i Jämtland och Härjedalen är beskrivna av Ernst Manker, men de flesta är det inte. Vid de senare årens inventeringar i fjällområdet har flera gravar registrerats. Till en del gravar finns det fortfarande muntliga traditioner, speciellt tycks detta röra barngravar.

Mycket tyder på att samerna begravde sina döda ute i markerna åtminstone fram till mitten av 1700-talet, kanske även senare. Antalet registrerade gravar är få i förhållande till befolkningsantalet. Anledningarna är flera, bland annat att det är dåligt inventerat eller att spåren efter de gravlagda snabbt har försvunnit. De kan ha bränts till aska, eller också lades de döda kropparna på ställningar eller i träd (Virdi Kroik 2007:55). Det samiska gravskicket har varit mångfaldigt. Urgravar (murade kamrar, rösen, stensättningar, naturliga hålrum/grottor och gropar) täcker inte hela det samiska området och inte heller hela tidsrummet. Speciellt mot fångstmarksgravarna är gränserna oklara. I Mellanskandinavien visar gravskicket en heterogen bild. Det finns inga klara kriterier för att definiera samiskt gravskick förrän i sen vikingatid / tidig medeltid. Både begreppen urgravar och fångstmarksgravar är konstruerade av forskare och speglar inte nödvändigtvis kategorier som var klart definierade i förhistorisk tid. Inom gruppen urgravar finns det rösen som skulle ha betecknats som fångstmarksgravar om de hade legat i Sydnorge medan många fångstmarksgravar skulle karaktäriserats som urgravar om de hade legat i Finnmark (Bergstöl 2008).

6. TÅSSÅSENS SAMEBY

I kapitlet görs en ”arkeologisk redovisning” av Tåssåsens sameby utifrån kända fornlämningar. Några viktiga skrivna källor och dokumentationsarbeten ingår i kapitlet.

Under den mångtusenåriga fångstperioden existerade inga fasta gränser och det går inte att lyfta ut Tåssåsens sameby med sina nuvarande gränser ur sitt arkeologiska sammanhang. Under forntiden kan det istället vara relevant att diskutera utifrån vattensystem eftersom älvar och sjöar var viktiga både som kommunikationsleder och ur försörjningssynpunkt med tillgång till fisk, sjöfågel och bäver samt älg och vildren som följde älvdalarna på sina vandringar mellan skog och fjäll.

Det är inte heller möjligt att isolera Tåssåsens sameby från omkringliggande områden under renskötselns olika epoker eftersom samebyarna är administrativa konstruktioner från slutet av 1800-talet. Våra kunskaper om hur landet indelades av de tidiga rensköterna är obefintliga. Inte heller skattefjällens gränser var exakta. Förutom vissa lokala variationer skiljer sig inte lämningarna efter tamrenskötsel åt inom Jämtland / Härjedalen / Dalarna och motsvarande område i Norge. Tåssåsens sameby ska därför ses som en del av ett större renskötselområde.

6.1 Skrivna källor

Fale Burman

Fale Burman gjorde en del uppteckningar om samer under sin resa från Oviken till Härjedalen i slutet av 1700-talet. Han berättar bland annat att han såg några ”lappkojor” nordväst om Tåssåsfjället. ”I Tåssåsfjällen fanns två lapphushåll och dessutom en änka, tillsammans tio män och 11 kvinnor. Tåssås- och Hundshögs skattefjäll hade för länge sedan rika lappar; nu är de fattiga och trängda från sina bästa vår- och sommarlägenheter. Där Tåssåsgårdarna nu ligger, hade lapparna förut haft sin bästa vall. Lappar kallas här ännu, såsom af gammalt folk i Undersåkers Pastorat i min barndom, Finnar”. Burman lämnar också en intressant uppgift om en offerplats i Dromskåran i Oviksfjällen (Nordlander 1894:113 och 108).

Eric Festin och ”källarna” vid Dörrsjöarna

Sommaren 1912 gjorde dåvarande landsantikvarien Eric Festin tillsammans med skriftställaren Jonas Stadling en färd till Oviksfjällen för att undersöka några stensatta gropar vid Dörrsjöarna och Glensjön. Festin ansåg att groparna var källargropar. Förutom groparna lämnas uppgifter om gamla lappvisten vid Dörrsjöarna, en ”tätt intill stranden af Östestsjön” och en ”på en afsats i Kojfjället öfver fiskarnas jordkula” (Festin 1913). *Kommentar:* idag vet vi att ”källarna” är kallmurade fångstgropar för vildrenjakt.

Lappfogdens arkiv 1898, visten och betesplatser

Vid ett sammanträde med dåvarande Ovikens lappby i Bydalen 1898 lämnade samerna uppgifter om bl.a. flyttningvägar och äldre boplatser. Flyttningar: Slutet av nov / början dec. från Glen över Lövdalen till dels Ekorrlandet (där gamla visten finnes), dels Torsborg (bodde i bolagshuset och hade börjat uppföra kåtor på renbeteslandet), dels till Börtnan, dels till Viggesågen, dels till Hafssjö och på Bergsbyns fyllnadsjord (bodde hos bönderna). Vid vårens ankomst flyttade man från vinterboplatserna till Landbuåsen och Glen där uppehållet varade till juni. Därifrån flytt i slutet av juni till Storlövdalen för att stanna där ungefär 14 dagar. Under högsommaren var man i Kroktjärnsvallen omkring en månad. På hösten vistades man i Storlövdalen en tid och sedan åter till Glen. Gamla visten finns vid Bjurkällan, Prestlekardalen, Hosjöbotten, Oldertjärnarna, Koltjärnarna (vinterbete), två stycken vid Lunn-

dörren, vid Grönklumpen, Tvärån, Anarisfjället, Bresjön (höstviste) samt Rulldalen (Protokoll 1898, lappfogdens arkiv).

Mandelgrens resa 1869

Nils Månsson Mandelgren passerade Oviken och Tossåsen på sin forskningsresa genom Jämtland och Härjedalen 1868 och 1869. Mandelgren beskrev platserna han besökte i både ord och bild. Vid besöket i Tossåsen gjorde han en vandring till samevistet Finnboåsen där det bodde två renskötande familjer. Han lämnar en utförlig beskrivning om vistet och kompletterar med flera intressanta blyertsteckningar. Från Tossåsen gick färden vidare till Vallbo, där Mandelgren besökte lappkapellet (Månson Mandelgren 1869).

6.2 Dokumentationsarbeten

Ernst Manker

Ernst Manker och hans medhjälpare besökte dåvarande Anarisets och Tossåsens lappbyar och gjorde förutom en allmän beskrivning av lappbyarna noggrannare dokumentationer innehållande även fotografier och uppmätningar av vistena i Kroktjärnsvallen (Bartjan) i Tossåsens lappby samt Gröngumpen och Rulldalen i Anaris lappby.

Manker har inte dokumenterat några fångstgropar i Tossåsens sameby, men har beskrivit två gravplatser inom samebyn, en i Lunndörrspasset och en i Tossåsen. I Lunndörrspasset finns ett döds kors i järn över en kvinna och hennes dotter från Glen som förfrös på platsen 1895. Vid en myr öster om Tossåsjön finns en grav med en gravlagd same flicka som dog under vandring mellan byn Tossåsen och ett viste vid denna myr. Myren kallad "Morskojemyren" eftersom flickan sagt i byn att hon skulle gå hem till "mors koja". Vid graven ena ände fanns ett trä kors, tillverkat på 1800-talet av en snickare i byn (Manker 1961). *Kommentar:* vid besök på platsen 2004 återfanns graven som en svag sänka i marken, men korset fanns inte kvar (Ewa Ljungdahl 2008). När Manker beskriver offerplatser i samebyarna nämner han tre platser i Tossåsens sameby: En källa i Hosjöbottnarna där man skall ha offrat (nr 503), en "gammal lapsk kultplats" vid Julåsen (nr 504) samt en så kallad saivosjö vid Tossåsen (nr 505) (Manker 1957).

Specialinventeringar RAÄ 1974

Vid en specialinventering av samiska kulturlämningar av RAÄ 1974 ingick delar av Tossåsens sameby. Den metod som användes var en kombination av arkivstudier, intervjuer och fältrekognosering. Områden inom samebyn där man antog att det skulle finnas många kulturlämningar valdes ut, främst Glen, Kroktjärnsvallen (Bartjan), Storlövdalen (Baulan) samt kring byn Tossåsen. De vanligaste lämningar som registrerades var kåtatomter (120 st), grunder efter bodar, rengården, bengömmor samt fångstgropar. De lokala sagesmännen kände i huvudsak till kåtatomter, medan alla fångstgropar och bengömmor påträffades av arkeologerna. Sagesmännen berättade inte spontant om bengömmorna, men när arkeologerna frågade visade det sig att samerna kände väl till dem. Inga gravar eller offerplatser registrerades. Slutsatsen blev att det fanns ett stort antal kulturlämningar som har samband med tamrenskötsel intill de kända visteplatserna. Utifrån förfrågningar hos närliggande samebyar antar man att undersökningsområdet är representativt för det sydsamiska området. Inga dateringar gjordes. (Seling 1976:39-47).

Kommentar: en äldre gärdesplats i Glenområdet har registrerats som f.d. fåbodvall.

Anledningen är antagligen att gärdesplatsen är omgärdad av ett stenhägn och inne i gårdet finns flera stenrösen - den person som gjorde registreringarna visste inte att samerna brukade

rensa bort sten från gärdesplatser och renvallar och lägga upp stenarna som en låg mur runt gärdet, eller som rösen i eller utanför gärdet. Det finns en låg stengrund strax utanför gärdet, men det är inte en grund efter en fåbodstuga utan minne efter en same i Glen som tänkte bygga ett hus där. Huset uppfördes aldrig men grunden finns kvar. Gärdets ålder är okänt, men det var i användning under första delen av 1900-talet (Ewa Ljungdahl 2008).

Intervjuer av renskötare, länsstyrelsen 1983.

Länsstyrelsen intervjuade renskötare om deras kunskaper angående gamla visten och byggnader. I Tåssåsens sameby var Per-Folke Persson från Hosjöbottnarna (född 1918) sagesman. Persson prickade in 44 gamla platser på kartan och berättade vad han kände till om dem. Idag är detta ett mycket värdefullt material.

Amatörarkeologer

Under några år i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet gjorde en grupp amatörarkeologer från Mellansverige ett gediget dokumentationsarbete i delar av Tåssåsens sameby. Arbetet gjordes i samarbete med samebyn. De dokumenterade och mätte upp bland annat kåtatomter, renvallar, bengömmor, gravar och fångstgropar. De flesta registreringar är från området runt Glen, men även från vintervistat vid Stortjärn. Flera av registreringar finns med i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, FMIS.

Att spåra sin historia

Tåssåsens sameby deltog i dokumentationsprojektet ”Att spåra sin historia” med Gaaltije i Östersund som projektägare 2005-2007. Många personer i samebyn har varit engagerade i arbetet, både med fältarbete, intervjuer och arkivstudier. Flera av de äldre som inte längre orkar färdas ute har bidragit med värdefulla upplysningar om gamla platser som inte skulle ha hittats utan deras berättelser. Renskötarna ser idag landskapet med andra ögon och har ofta med en GPS för att kunna registrera koordinater på fornlämningar som de ser ”i farten” under renskötselarbetet. Flera hundra kulturlämningar har än så länge dokumenterats och registrerats i projektets databas. Samebyn hade påbörjat sitt dokumentationsarbete redan före projektet ”Att spåra sin historia” och fortsätter arbetet även sedan projektet är avslutat. Samebyns engagemang och arbete innebär att den egna historien har fått ett helt nytt värde.

6.3 Fångstekonomi

För beskrivning och diskussion kring de olika fornlämningskategorierna se kapitel 5.

Norra delen av samebyn

Den norra delen av Tåssåsens sameby, framförallt den del som tidigare utgjorde Anarisets lappby, ligger inom Indalsälvens vattensystem med bl.a. Dammån, Storån och Vålån som biflöden. Större sjöar är Ottsjön och Ånnsjön och det reglerade Håckrenmagasinet.

Norra delen hör genom vattendragen samman med fångstområden i västra Jämtland. Längs vattendragen finns många fångstboplatser med skärvsten, stenredskap och eldstäder. På en fångstboplatz vid Storåns utlopp ur Ottsjön finns en hyddbotten, en s.k. skärvstensvall, av samma typ som återfinns på många ställen i Norrlands inland. Några mil längre västerut ligger Ånnsjön, ett område med mängder av spår från fångsttiden. Där finns bland annat två hållristningslokaler. I Duved finns både hållristningar och målningar. Fångstgropar finns spridda över hela området, både som system och enstaka gropar. Fångstmarksgravar finns representerade till exempel tre gravar på ett näs i Åresjön, i muntlig tradition kallade ”finngravarna”.

Södra delen av samebyn

Södra delen av samebyn, större delen av tidigare Tåssåsens lappby, ligger inom Ljungans vattensystem. Större biflöden är Arån, Rövrån och Lövan. Ljungan rinner igenom sjöarna Storsjön, Börtnansjön, Fotingen, Lännässjön, Klövsjön och Flåsjömagasinet. En mindre del av vinterbetesmarken i södra delen ligger längs Hoan inom Ljusnans vattensystem.

Genom Ljungans vattensystem har södra delen av samebyn kontakt med fångstmarkerna i sydvästra Jämtland och norra Härjedalen. Längs Ljungan med biflöden liksom vid sjöarna inom vattensystemet finns en stor mängd fångstboplatser. Två hållmålningslokaler ligger inom området, en i Storsjö en vid Ruändan på Flatruet. Storsjön i norra Härjedalen måste ha varit betydelsefull. Där finns flera fångstboplatser, det stora gravfältet Krankmårtenhögen, ett s.k. depåfynd, tre järnåldersgravar av hållkistetyyp samt fynd av asbestkeramik vid tre boplatser. Fångstmarksgravar finns på flera platser, bland annat i östra delen av Tossåssjön och vid Fotingen. Fångstgropar finns representerade i stort antal som system längs dalgångarna och som ensamliggande gropar. I skogsområdet i öster finns järnframställningsplatser i stora antal.

Fjällområdet

Inte bara i skogslandet i de norra och södra delarna av samebyn utan även i det stora centrala fjällområdet finns åtskilliga lämningar från fångstperioden.

Fångstboplatser med skärvsten och ibland eldstäder har hittats både vid vattendrag som Glensjön, Dörrsjöarna, Visjön och småtjärnarna mellan Oviks- och Anarisfjällen samt på kalfjället vid Lunndörrspasset och Storådörren. I Glen påträffades slumpmässigt en fångstboplatser med skärvsten och avslag långt ifrån vatten men ungefär 40 meter från en fångstgrop. Fångstgropen är inte daterad så det går ännu inte att konstatera något tidsmässigt samband mellan anläggningarna.

I samband med de senaste årens inventeringar har flera tidigare okända *fångstmarksgravar* påträffats på kalfjället bland annat vid Visjön och på en holme i Glensjön. Graven vid Glensjön är en röseliknande stensättning liknande tre gravar på gränsen mellan Idre i norra Dalarna och Tännäs i södra Härjedalen. Graven är inte undersökt, men en bit kol av björk från ett kollager under stenarna i gravens botten är C 14-daterat till ungefär år 0.

En vikingatida *flatmarksgrav* i Lunndörrspasset hittades av en dansk turist 1990. Under mossan fanns elva pilspetsar, två yxor samt ytterligare några järnföremål. Mannen tog med sig föremålen till Danmark, men lämnade foton av föremålen samt en karta med platsen inprickad till Jämtlands läns museum.

Det finns flera *fångstgropssystem* i dalgångarna genom Oviksfjällen, till exempel i Aråns dalgång och Dörrsjöpasset – Lekardalen. Systemen ligger längs med dalgångarna vilket innebär att djurstråken har tvärat dalgångarna mellan fjällen. Groparna i systemen är ganska små och vanligen ovala. De har genomgående rektangulära bottenplan. Även en del av de enkla groparna har samma utformning. Fångstgroparnas utseende är typiska för system i fjällterräng inom Jämtland och Härjedalen. Liknande fångstgropssystem har registrerats i Storsjö och Tännäs socknar i Härjedalen. Av en helt annan typ är groparna vid Dörrsjöarna, som ligger på smala grusåsar vid eller emellan sjöarna. Dessa gropar har varit rektangulära och är helt kallmurade i sten. De är av samma typ som renfångstgropar i norska fjäll. Fångstgroparna i skogslandet är av traditionell typ (Selling 1974: 43-44). Vid Hosjöbotten i

nordöstra delen av samebyn finns fångstgropssystem av ”fjälltypen”. Inga fångstgropar inom åretruntmarkerna är daterade.

På många ställen i fjällområdet finns *förvaringsgropar* i stenskravel. De ligger både intill sjöar och tjärnar, nära fångstgropssystem och mitt ute på kalfjället.

På Jämtlands läns museum förvaras två *pilspetsar av järn* som är upphittade i Tåssåsens sameby. Den ena spetsen påträffades på toppen av Hundshögen 1933 och den andra vid en liten tjärn inne i ett rengärde vid Kokdalsfjället. Pilarna är nästan identiskt lika med triangelformat blad och flat mittås av s.k. typ B. Spetsarna dateras till 1000 – 1100-talen och anses i facklitteraturen som av ”samiskt typ” (Gollwitzer 1997: 27-33). De flesta spetsar av denna typ är påträffade i offerplatser och gravar i övre Norrland, Norge och Finland. Ibland hittas de som lösfynd. I gravarna på Vivalen hittade 12 spetsar av samma typ, och vid boplatserna vid Sösjön ett tiotal.

Lite varstans på kalfjället finns *stenkonstruktioner* av olika slag; stenringar, rösen och stensamlingar. Sådana anläggningar kan vara mycket svåra att förklara och sätta in i en kontext. Ett par platser med större koncentrationer av olika sorters stenformationer är på Hästryggens västra sluttning och i området mellan Visjön och Dörrsjöarna. En annan typ av anläggning som förbryllar eftersom den inte finns beskriven i litteraturen är runda stenkretsar med en upprest sten några meter ifrån. Två nästan identiskt likadana sådana anläggningar ligger på kalfjället söder om Tvärån. Eftersom stenkretsarna ligger direkt på markytan är det svårt att tro att de är gravar, möjligen representerar de någon typ av offerplats.

6.4 Renskötsel

Spridda över hela samebyns område, främst inom åretruntmarkerna, finns rikligt med lämningar som hör ihop med tamrenskötsel. Utanför åretruntmarkerna har inventeringsinsatserna hittills varit väldigt sporadiska och det verkliga antalet lämningar efter renskötsel i dessa områden är rimligen betydligt större än de registrerade. Detsamma gäller för delar av åretruntmarkerna, framförallt i norra delen av samebyn.

De vanligaste lämningarna efter renskötsel är *kåtatomber och eldstäder, bodgrunder, renvallar och rengården, mjölkgröpar, förvaringsgropar och bengömmor*. Beskrivning av lämningarna samt diskussion finns i kapitel 5. Sådana lämningar i större mängder är främst registrerade i och nära kända visten; Glenområdet med flera visten, Bartjan (Kroktjärns-vallen), Hosjöbotten och Baulan (Storlövdalen). Enstaka lämningar är registrerade på många andra platser. En fornlämning av lite ovanlig typ är en hornsamling i en klippskreva vid Bredsjöhögen. Det är inte en hornhög av den typ som samlas ihop efter kastrering och slakt utan har en annan karaktär. Hornsamlingen ska undersökas och dateras sommaren 2008.

Det finns inte så många kända *gravar* (förutom fångstmarksgravar) i samebyn. I Glenområdet finns en registrerad sommargrav (= en tillfällig gravplats medan man väntade på att kunna föra den avlidne till kyrkogården). En förmodad grav har påträffats i Baulan (Storlövdalen) och det finns en del muntliga uppgifter om gravplatser som ännu inte är dokumenterade. Utifrån erfarenheter från andra samebyar kan flera av de stensamlingar som ofta påträffas vid inventeringsarbete vara gravar.

Inom Tåssåsens sameby finns det två *offerplatser* som är beskrivna i källmaterialet, en i Dromskåran och den andra vid Hjulåsgraven. Strax utanför samebyns vinterbetesmarker, i

södra delen av Klövsjöfjällen, finns skrivna uppgifter om en offerplats på fjället Myrruet. I fornminnesregistret finns även en anteckning om två ”stenkretsar” på ett fjäll inte långt från Myrruet, möjligen är det också offerplatser (FMIS, Vemdalens socken nr 59). Denna lokal ska dokumenteras under sommaren 2008.

- Fale Burman omtalar en offerplats i Dromskåran i östra delen av Oviksfjällen. Han skriver att det finns ”liksom en banad väg av kullersten” under Drommen; ”*tros vara gjort i forna tider af lapparne, som i Dromskåran säges ha haft sin hedniska gudstjänst*” (Nordlander 1896:103). *Kommentar:* längst inne i Dromskåran finns en cirkelformad fördjupning bestående av urplockade stenar i det stenskravel som utgör Dromskårans botten. Mitt i cirkelformationen finns en flat sten. Anläggningen liknar de cirkelformade offerplatserna i Finnmark men är mindre. Inne i Dromskåran finns en spektakulär stenformation som bör ha haft ett samband med offerplatsen. Det finns inga kända muntliga traditioner om offerplatsen (Ewa Ljungdahl 2008).

- Vid Stora Hjulåsgraven nära Tåssåsens samebys västra gräns finns en offerplats, registrerad som fornlämning nr 96 i Undersåkers socken (FMIS). Offerplatsen ligger på en liten avsats i södra delen av en 400 m lång förkastningsränna. Förkastningsrännan är stenig och blockrik med branta stup och överhäng. När offerplatsen registrerades 1973 fanns det ben- och hornrester på platsen. Offerplatsen beskrivs även av Manker (Manker 1957). *Kommentar:* vid besök 2005 fanns inte längre några synliga ben- eller hornrester, men en stencirkel med en plan yta inuti var tydlig. Offerplatsen finns omnämnd i flera hembygdsböcker. Där påstås att det stått en träseite på platsen, men att den flyttades därifrån. Det finns flera uppgifter om hur människor plockade med sig mynt från platsen. Hos en privatperson förvaras ett kopparmynt från 1637 med texten Rex Christina som hämtades från offerplatsen på 1920-talet (Ewa Ljungdahl 2008).

- En skriven källa uppger från Hede härad i Härjedalen, Vemdalen ”I socknens norra del på ett berg vid Trumvallen finns *en gammal lapsk offerplats med lemningar af offren*” (FMIS Vemdalens socken nr 50a). Vid besök 2007 hittades en anläggning bestående av halvcirkelformad upphöjning uppbyggd av lagda stenar. Anläggningen ligger mitt i ett område som är strategiskt för dagens renskötsel och bör vara den ”lapska offerplatsen” (Ljungdahl 2007).

6.5 Fast bebyggelse

Under vikingatid etablerades fast bebyggelse på flera ställen längs Indalsälvens dalgång, t.ex. i Undersåker, Åredalen och vid Ånnsjön. Även i västra delen av Storsjöområdet växte det fram en bondebebyggelse från denna tid, men inte alls i samma utsträckning som i centrala Storsjöbygden där de första gårdarna anlades redan under de första århundradena e. Kr. Många byar etablerades i början av medeltiden, några av dem för att överges under 1300-talet. Från sen medeltid tog bebyggelsen fart igen och befolkningen ökade. Under 1700- och 1800-talen fanns en uttalad vilja från staten att kolonisera skogslandet och många nybyggen togs upp. Etableringen av jordbruk innebar förändringar i livsvillkoren för den samiska fångstbefolkningen, och troligen blev konsekvensen att samerna bytte ekonomi, från fångst till renskötsel, se diskussion i kapitel 5.

Lappbackarna

På ekonomiska kartan finns namnet ”Lappbackarna” strax norr om Klövsjö by. I FMIS (Klövsjö sn nr 151) finns platsen antecknad som ”plats med tradition”: ”Klövsjös första

invånare skall vara lappar. Dessa var enligt traditionen bosatta vid lappbackarna. Inom området ska även finnas en källa benämnd Lappkällan” (FMIS samt Ullberg 1971). *Kommentar:* vid besök på platsen 2005 kunde vi konstatera att området var påverkat av senare tiders skogsbruk. Namnet Lappbackarna bör ha en verklighetsförankring även om det inte stämmer att Klövsjös första bofasta invånare var samer (Ewa Ljungdahl 2008).

Benbacken

Enligt skriftliga uppgifter skulle några samer ha haft en bosättning intill Tvärhoan mellan Klaxåsen och Bryngelhögen under första delen av medeltiden. Området heter numera Kvarnbacken. Samernas boplats kallades Benbacken utifrån att samerna hade lämnat efter sig en avfallsplats med väldigt mycket benrester. Mängden ben och annat avfall visade att samerna använt bosättningen under lång tid. Det finns också uppgifter om att när bönderna i Vitvattnet skulle anlägga fåbodar i närheten av nuvarande Bryngelhögen så följde de en av renhjordens stigar fram till vistet. Där korsades renstigen av vinterleden, som också trampades av renarna, från Klaxåsen (Ramstedt 2003:5). Liknande uppgifter finns i en annan skriven källa: ”Mellan Brynjelhögens by och den söder om belägna qvarnen skola lappar med sina renar tillförne hafva uppehållit sig långa tider och efter deras sed, att nemligen på ett ställe samla affallna renhorn, hvaraf backen fått namnet benbacken” (Tre beskrivningar över gamla Rätan 1953:17). Samma plats har en notering som ”tradition” i FMIS (Rätans sn nr 103). ”Enligt uppgift skall en strid vid Baltzarfejden ha ägt rum här. Vid vägdragningen ska här ha påträffats en järndolk” (FMIS). *Kommentar:* Beskrivningen stämmer väl överens med en samisk vår- och höstboplats. Vid besök i juni 2005 hittades spår efter äldre bosättning; en ålderdomlig källargrund, en grävd grop med låg vall, skärvsten samt en stensamling. Det är inte rimligt att tolka traditionen om en samisk bosättning under tidig medeltid bokstavligt (det stämmer till exempel inte att fåbodar etablerades i området under medeltiden), men eftersom berättelsen är så detaljrik och förekommer i flera skrivna källor kan den inte förkastas (Ewa Ljungdahl 2008).

Ramberget

Vid en lantmåteriförrättning gjorde Erik Svensson från Skålan f.1844, lantmätaren uppmärksam på att det fanns lämningar efter en boplats på Rambergets sydvästra sluttning, som var av lapskt ursprung och använts vid vinterbetningen av renarna på 1600-talet. Traditionen säger också att lapparna fördrevs av den bofasta befolkningen från denna trakt, varefter de flyttade till Bukällan invid Lappflon i Ovikens kommun (Huss 1959). *Kommentar:* vid besök vid Ramberget i maj 2006 kunde vi konstatera att området var påverkat av nyare tids skogsbruk (Ewa Ljungdahl 2008).

6.6 Fåbodar

Fåbodar har funnits både i skogslandet runt hela samebyn och på fjället, ibland nästan på kalfjället.

Det finns inga belägg för att fåbodvallarna inom Tåssåsens sameby har någon speciellt lång historia. Från Jämtland och Härjedalen finns ett jämförelsevis rikt material från medeltiden angående böndernas utnyttjande av utmarkerna. Det är påfallande att det inte finns några uppgifter om fåbodar i diplomatoriet. Fåbodvallarna var av stor ekonomisk betydelse för bönderna och finns därför väl dokumenterade i senare räkenskapsböcker, domböcker etc. Fåboddriften i den form vi känner den verkar vara ett resultat av befolkningsökningen på 1600- och framförallt 1700-talet samt den omläggning av jordbruksdriften från 1500-talet som

bl.a. innebar att man på ett organisatoriskt sätt förde boskapen på bete långt från jordbruksbebyggelsen (Larsson 2006).

I Klövsjö socken dokumenteras fåbodar första gången i en dombok från 1625. De flesta fåbodarna i socknen togs upp efter mitten av 1700-talet (Kardell och Olofsson 1999). Gällande fåbodarna i Ovikens socken så finns ett 30-tal upptagna vid 1666 års avradsrannsakingar (Jämtlands avradsbok). Fåbodarna som ligger högre upp mot fjällen tillkom i huvudsak under 1700-talet, t.ex. Sannebodarna 1758, Oldbergsbodarna 1757-59 och Busjöbodarna 1758 (1777 års jordebok) som alla ligger inom avvittrade renbetesfjäll.

Nyligen genomförda paleoekologiska undersökningar från Västnårbodarna (länsstyrelsens arkiv, kulturmiljö) samt arkeologiska och paleoekologiska undersökningar från Munkebovallen (Bengtsson 2006) i fåbodområdet strax öster om Oviksfjällen ger inte heller belägg för att det fanns fåbodar under medeltiden. Däremot finns indikationer på svag mänsklig påverkan flera hundra år innan fåbodriften etablerades.

Det finns skäl att anta att fåbodvallar har anlagts på samernas visteplatser och renvallar i Tåssåsens sameby liksom på många andra ställen, se kap. 4.2 om fåbodar. Fale Burman uppger till exempel att nybygget Tossåsen togs upp där samerna hade ”sin bästa vall”. Intressant är att både vistena Grönvallen och Hosjöbottnarna ligger sida vid sida med fåbodar. Observera även uppgifterna om Prästlekardalen och Sandbodarna i stycket nedan.

Beträffande de fåbodar som låg högt upp mot fjället uppstod konflikter om betet. Vid sammanträde med lappfogden i Bydalen 1898 diskuterades en skrivelse där samerna i Oviksfjällens lappby framförde att ”*Prestlekardalen, Sandbodarne, Bodsjö- eller Busjöbodarne och Hosjöbodarne*” var nödvändiga för lappbyns behov av sommarbete och inte längre borde arrenderas ut till bönderna. Gällande Prestlekardalen skriver samerna ”*att der ej borde få finnas någon bofast med nötkreatur, enär platsen vore behöflig för de renskötande fjellmännen, som der hade en synnerligt lämplig kåtaplats under flyttningarna, samt att genom fåboderörelsen å platsen skogen i dess närhet alltför hårdt ålitats, så att det nu i närheten af husen ej finnes tillräcklig skog för de renskötandes behof*”. Beträffande Sandbodarna var samerna rädda för att ägarna till fåboden Västra Arådalen skulle låta sina djur beta på Sandbodarnas område även om fåboden inte längre utarrenderades, men ”*derigenom att Sandbodarne ej vidare utarrenderades blefve i allt fall förhållandena genast betydligt bättre, bland annat derutinnan att de renskötandes kåtor på platsen ej vidare skulle nedtrampas af nötboskapen*” (Protokoll 1898, lappfogdens arkiv).

Längre ned i skogsområdet kan man säga att fåbodarna fungerade som ”kontaktytor” mellan samer och bönder. Eftersom fåbodvallarna användes under högsommaren, den tid då renarna betar högre upp i fjällen, var renskötare och fåbodfolk inte på samma plats samtidigt. Det var vanligt att en stuga på fåbodvallen alltid stod öppen, så att samer och andra som behövde kunde sova över (uppgift Herbert Löök, Oviken). Det berättas att samerna i Glen hade en överenskommelse med bönderna från Oviken att bränna gräset på fåbodvallarna tidigt på våren – då kunde renarna beta det späda vårgräset samtidigt som gräset hann växa sig frodigt tills böndernas boskap kom till midsommar (uppgift Fredrik Johansson, Glen). Likaså berättas att bönderna slog gräset på samernas renvallar (ULMA 1950).

Man hade renslakt på de öppna täkterna vid Ljåbodarna och Bugårdsbodarna. På Bugårdsbodarna finns det en jordkällare märkt med årtalet 1852. Där bodde samerna under slakten, där var det varmt och gott (uppgifter Herbert Löök, Oviken). 1865 hölls det en gudstjänst,

lappmässa, i Bjurkälldalen i samband med lappmarknad med renslakt på Ljåbodarna. Lapparna drev hela rehjorden ned till Billsåsen för att trampa upp väg. Prosten Arbman i Sunne och kyrkoherde Bergman i Oviken åkte häst till Billsåsen. Därifrån fick de åka i ackja efter lapparnas renar. Det var på vårvintern, fint väder och solsken. Lapparna hade klättrat upp i träden för att se och höra bättre (Oviks- och Myssjö-bygden 1961).

Det förekom att fåbodarna användes av samerna under vintern. Renskötare från Tåssåsens sameby bodde till exempel på fåbodvallarna Sandviksdalen i Klövsjöfjällen och Skalsvallen på Vemdalskalet på vintrarna i början av 1900-talet (Renbetesdelegationens undersökningar 1912-1916, sid. 31).

Under 1800-talet var det vanligt att bönderna ägde renar, ibland i stora antal, som sköttes av samerna. 1895 ägde 28 bönder i Oviken sammanlagt 1225 renar (Olsson 1996).

6.7 Övrigt

Muntliga uppgifter

Väster om Bugårdsbodarna, endast ca 50 meter från renbetesgränsen fanns en kåtaplats, förmodligen fanns den redan före avvitrningen. På 1930-talet var kåtan intakt. Senare rustades den upp av en icke same för att användas vid hjortronplockning (uppgift Herbert Löök, Oviken).

Både samer och bofasta har berättat om en visteplats som kallades för Kojåsen och låg mellan Storsundet och Mustvallen, i en backe på västra sidan av Bjurkällan. Idag finns endast stenarna från eldstäderna kvar och så syns det att vegetationen är påverkad (uppgift Fredrik Johansson, Glen, Herbert Löök, Oviken, Bertil Olsson, Peråsen).

Gränsmarkeringar

Den gamla landskapsgränsen mellan Jämtland och Härjedalen gick genom delar av Tåssåsens sameby och finns markerad med uppresta stenar bland annat på en holme i Glensjön och på ett näs vid Dörrsjöarna. Sockengränsen mellan Hallen och Oviken går tvärs över Visjön och vidare mot öster över fjällen. Det är troligt att även den gränsen på några ställen är markerad med rösen.

Färdvägar

Många äldre stigar och färdvägar passerade samebyns område. Rösen och uppresta stenar på fjället kan vara markeringar utefter alla sådana leder. Mellan bygden och fåbodarna fanns klövjestigar liksom mellan samernas visten. Ibland fylldes bäckar och åar upp med sten över svåra passager. En poststig ledde från Hallen via Bydalen och Hosjöbotten till Glen. Genom Lunndörrspasset gick en ridväg som förband västra Jämtland med Härjedalen. Fale Burman uppgav att den var utmärkt med milstolpar. En pilgrimsled, den s.k. Jämt-Norgevägen, gick från Ovikens kyrka förbi Oviksfjällen via Valskaftet, Arådalen och Lövans dalgång till Tossåsen, vidare till Storsjö och Ljungdalen och genom Skarvdörren för att så småningom nå Trondheim. Från slutet av 1800-talet fanns rösadade leder för turister i hela fjällområdet. 1898 gav STF ut en ”vägkarta” över Oviksfjällen (Hasselberg 1898).

Turism

Redan när fjällturismen växte fram i slutet av 1800-talet blev Oviksfjällen med sitt läge mitt i Jämtland och nära till Storsjöbygden populärt utflyktsmål bland turisterna. Tidiga turismanläggningar växte fram bl.a. i Bydalen, Vallbo, Vålådalen och Västra Arådalen. Spår efter

turism och turister kan vara rösade leder, stenrösen, stensamlingar och andra stenkonstruktioner.

Falkfångarfjället

Namnet berättar att fjället har använts för falkfångst.

Ortnamn

Både inom och utanför åretruntmarkerna, ibland långt nere i bygden, finns namn som visar på samisk närvaro. Några exempel är Lappflon, Lappmarken, Finnvallsgraven, Lapploken, Burhusbäcken (bur = förvaringsbod), Finnvallarna, Finnkojsveden (Österåsen i Oviken), Lappvallen, Lappslätten (Vattjom), Finnsjöarna och Finnsjöfjället.

6.8 Sammanfattning

Det arkeologiska materialet visar att området för nuvarande Tåssåsens sameby har en lång historia som fångstmark. Den norra delen av området avvattnas av Indalsälven och den södra delen av Ljungan och ska ses i detta sammanhang under fångstperioden. Samebygränserna är administrativa konstruktioner och därmed inte relevanta när man diskuterar fångstekonomi. Från fångstekonomi är fornlämningsbeståndet detsamma som för andra områden i Mellanskandinavien; främst fångstboplatser, fångstgropar, fångstmarksgravar och järnframställningsplatser.

Spåren efter tamrenskötsel, som finns dokumenterade inom hela samebyn, utgör ett komplett samiskt kulturlandskap med lämningar efter såväl vardagsliv som arbete och rituellt liv. Detta kulturlandskap skiljer sig inte från de närliggande samebyarnas och ska diskuteras i en gemensam kontext.

I det arkeologiska materialet syns den framväxande jordbruksbebyggelsen främst som lämningar efter fåbodrar. Skriftligt källmaterial samt nya undersökningar ger inga belägg för fåbodrar under medeltiden och allt tyder på att fåbodarna i området växte fram från 1600-talet.

Utifrån dagens kunskapsläge finns ett antal platser med koncentrationer av fornlämningar inom samebyn. Flera av dem ligger invid platser som fortfarande används därför att de är strategiskt belägna sett ur ett renskötarperspektiv och förmodligen även då vildreneren var ett bytesdjur. Fortsatt dokumentationsarbete kan ändra bilden, framförallt gällande äldre boplatser, så att ytterligare fornlämningskoncentrationer tillkommer.

A. Glen-området och södra delen av Glensjön

Glen har varit samebyns huvudviste och ligger strategiskt i Aråns dalgång. Området har nyttjats såväl för fångst som för tamrenskötsel. Fångstgropar ligger längs renarnas vandringsstigar på flera ställen i dalgången, de flesta i mindre system men även som enstaka gropar. Groparna är av den typ som är vanliga i fjälltrakterna. Intill fångstgroparna och vid Glensjön finns flera förvaringsgropar (för fisk och kött) i stenskravel. Andra fynd från fångsttiden är skärvsten längs Glensjöns stränder samt en fångstboplats i Glen, långt ifrån vatten men ungefär 100 meter ifrån närmaste fångstgrop. På boplatserna finns skärvstenar och avslag i bl.a. kvarts, kvartsit och flinta från redskapstillverkning. På en holme i Glensjön ligger en grav, en röseliknande stensättning daterad till ungefär år 0. Två vikingatida järnpilspetsar av s.k. samisk typ har påträffats som lösfynd i området, en på Hundshögens topp och en i rengärdet vid Kokdalsfjället. Sammantaget visar detta på att området var resursrikt och betydelsefullt under en tid med fångstekonomi.

I Glen-området finns lämningar efter flera kompletta äldre renskötarevisten med kåtatomter, eldstäder, bodgrunder, gärdesplatser och renvallar, förvaringsgropar, kallkällor och bengömmor.

Glen är fortfarande en av samebyns strategiska platser med moderna renskötrelanläggningar för slakt och skiljning. Flera av samebyns renskötare har sin permanenta bostad i Glen. Här finns alltså en bosättningskontinuitet från fångstekonomi över tamrenskötsel till dagens extensiva renskötsel.

B. Stortjärn

Längre ned i skogslandet längs Aråns dalgång ligger Stortjärn. Här finns flera fångstboplatser med skärvsten och avslag av kvarts och kvartssit. Ett förarbete till en pilspets och en skrapa har påträffats vid stranden. Fångstgropar finns i närheten. I senare tid har Stortjärn använts som vinterviste av samerna från Glen och Hosjöbotten och flera lämningar efter kåtor finns kvar. Kåtorna byggdes med stommar av gran och kläddes med granris. I en kåta finns blyerts-anteckningar från 1898. Förutom kåtor finns en stor bengömma och en stolpe efter en njalla (= förvaringsbod byggd på en stolpe). Området är delvis avverkat, och i spåren efter skogsmaskinerna syns rester av flera eldstäder. Eldstäderna är inte daterade, så vi vet inte om de har samband med fångstekonomi eller om de har legat i kåtor under renskötarepoken. Området vid Stortjärn och mot Börtnan har varit mycket viktiga vinterbetesmarker.

C. Dörrsjöarna och Visjön

Dörrsjöarna och Visjön är fiskrika sjöar som ligger högt, närmast på kalfjället. Längs stränderna finns skärvsten och avslag av kvarts från fångstboplatser. Fångstgropar finns av flera slag. Längs Prästlekardalen och fram mot Dörrsjöarna ligger ett långt sammanhållet fångstgropssystem med gropar av varierande utseende och på näs i Dörrsjöarna ligger de tre stensatta eller murade fångstgropar som liknar vildrengropar från Norge. Vid Visjön ligger åtminstone två fångstmarksgravar, förmodligen flera, och förvaringsgropar i stenskravel är vanliga. På fjällheden mellan Visjön och Dörrsjöarna är ett område med en märklig koncentration av stenringar, stensamlingar, smårösen, gropar och upplagda stenar. Lämningarna är svåra att tolka – det är inte en visteplats och det är långt till vatten. Vid Visjön finns flera lämningar från senare tids besökare – eldstäder, stengropar efter tillfälliga rastplatser m.m. – liksom det går en rösad stig genom området, men dessa lämningar är väl kända och enkla att urskilja från de äldre lämningarna. I östra delen av Dörrsjöarna finns spår efter en renvall och kåtapatser. I nyare tid har renskötarna haft en renvaktarstuga på ungefär samma plats.

D. Hästryggen

På Hästryggens sluttning finns ytterligare koncentrationer av stenkonstruktioner – stenringar, rösen, upplagda stenar, gropar och stensamlingar. Genom området går en rösad turistled från Västra Arådalen, men den är lätt att känna igen.

E. Baulan (Storlövdalen)

Baulan ligger mellan Glen och Bartjan i Lövand dalgång och med närhet till flera bra fiskesjöar. Flera fångstgropar visar att ren / älg hade sina vandringsstigar längs dalgången. Baulan var en viktig plats för renskötarna på vägen mellan högsommarland i väster och höstvistet Glen i öster. Även renskötarna som under höst och vår bodde i Hosjöbotten var i Baulan. Lämningarna består av kåtatomter varav några är av ovanlig typ med upp till meterhöga grunder av flata stenar, förvaringsgropar, renvallar, kallkällor och många

bengömmor. En förmodad grav utmärkt med flata stenar ligger på en backe intill vistet. Även i Baulan visar lämningarna på kontinuitet från fångstekonomi till renskötsel. En modern renvaktarstuga kompletterar bilden. Baulan är en viktig plats som kommer att prioriteras vid fortsatt dokumentationsarbete.

F. Bartjan (KroktjärnsvalLEN) - Tossåsen

Bartjan är ett gammalt sommarviste med strategiskt läge mellan fjäll och fjällskog några kilometer ovanför byn Tossåsen och med högfjällen i väster. Lämningarna är de vanliga från sommarvisten; kåtatomter, eldstäder, kallkällor, förvaringsgropar, bodgrunder och många renvallar, några med spår efter trähägn. Bartjan är fortfarande samebyns centrala sommarviste som används vid kalvmärkning varje sommar - sida vid sida med beteshagar, kalvmärkningsgården och moderna stugor ligger de gamla kåtatomterna (Fjällström och Ljungdahl 2005). Det finns anledning att anta att området Bartjan – Tossåsen har en mycket lång historia både utifrån sitt strategiska läge och skriftliga uppgifter om att samerna hade sin renvall där nybygget Tossåsen anlades på 1700-talet. Det av Mandelgren beskrivna vistet Finnbodåsen ligger inom detta område.

En skillnad i fornlämningsbeståndet mellan olika visten inom samebyn är förekomsten av bengömmor: I höst- och vårvistena Glen och Baulan finns massor av bengömmor, medan det i sommarvistet Bartjan endast finns några mindre bengömmor – under högsommaren var det inte vanligt att slakta. En annan skillnad är förekomsten av mjölkgropar. I Bartjan och Baulan finns flera mjölkgropar. I Glen som användes senare under hösten när vajorna inte längre gav mjölk endast ett fåtal.

G. Hosjöbotten

I nordöstra delen av samebyn ligger höst- och vårvistet Hosjöbotten, också på en strategisk plats med fina fiskevatten. Flera fångstgropssystem följer åar och dalgångar i området, några av groparna är stensatta. Vistet ligger vid renarnas vandringsled mellan sommar- och vinterland. Numera används Hosjöbotten som permanent boplats. I vistet finns flera kåtatomter, grunder efter bodar, renvallar, förvaringsgropar och kallkällor. Intill vistet finns en fåbod med lämningar som husgrunder och källargropar. Framtida forskning får utvisa om fåbodvallen är anlagd på en gammal renvall. Vistet tillhörde Anaris lappby före hopslagningen med Tåssåsen.

H. Grönvallen / Soungere (Grönklumpen)

Grönvallen nyttjades av samerna i Anaris lappby som permanent viste förutom några veckor under högsommaren då man var i sommarvistet Soungere ett par km högre upp mot fjället. Soungere har fortfarande betydelse i dagens renskötsel för bl.a. kalvmärkning. I Soungere finns renvallar, förvaringsgropar och kåtatomter. Fornlämningsbeståndet på Grönvallen är okänt eftersom det inte är inventerat ännu. Närmaste granne med vistet Grönvallen ligger en fåbod. Liksom vad gäller Hosjöbotten är åldersförhållandet viste – fåbodvall en forskningsfråga.

Spridda på kalfjället finns ytterligare fångstmarksgravar, stenringar, rösen, stensamlingar, förvaringsgropar och fångstgropar och vid sjöstränderna fångstboplatser. Vid flera småsjöar och tjärnar finns lämningar efter enstaka fiskekåtor. De kända offerplatserna samt anläggningar som antas vara offerplatser ligger långt från kända visteplatser, vilket stämmer väl med offerplatser på andra ställen i Sapmi. I fjällbjörkskogen finns enstaka kåtatomter.

7. SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Både i de s.k. Härjedals- och Rätanmålen förlorade samebyarna mot markägarna. Ett av markägarnas viktigaste argument var att det saknas skriftliga belägg på samisk närvaro i södra Jämtland och Härjedalen före 1600-talet. Markägarna stödde sig på den s.k. framryckningsteorin vars anhängare menar att samerna söder om Frostviken i norra Jämtland och motsvarande område i Norge invandrade norrifrån under 1600- och 1700-talen. Enligt framryckningsteorin saknas inte bara skriftliga källor och samiska ortnamn utan även uppgifter om gravar och offerplatser.

Till skillnad mot böndernas historia som är väl dokumenterad alltsedan tidig medeltid så är samernas historia i stort sett skriftlös. Sydsamiskan blev inte skriftspråk förrän på 1900-talet. Kunskaper och traditioner har överförts muntligen. Uppgifter om samer finns i det svenska och norska källmaterialet huvudsakligen från 1600-talet och framåt. Varför? Förmodligen därför att konflikter om betesmarker blev tydligare i samband med att den nordiska befolkningen ökade och jordbruket omvandlades med bl.a. organiserad fåboddraft. Skriftligt källmaterial saknas dock inte helt från tiden före 1600-talet. Samer omtalas både i den nordiska sagalitteraturen och i sydnorska lagtexter från 1100-1200-talen. Dessutom finns traditionsuppgifter om samer i hembygds litteratur och liknande. Det finns exempelvis uppgifter om att samer var de enda som överlevde digerdöden i Ljungdalen och att de första invånarna i Klövsjö var samer. Även om man inte kan tolka sådana uppgifter bokstavligt så indikerar de att samerna tidigt utgjorde ett naturligt inslag i de nordiska bygderna.

I domarna framhålls bristen på arkeologiska spår efter samisk närvaro i södra Jämtland och Härjedalen från tiden före 1600-1700-talen. Anledningen till att de fysiska spåren efter samisk verksamhet kan uppfattades som frånvarande är flera:

- den samiska historien är skriftlös
- samiska kulturlämningar är svåra att upptäcka. Naturmaterial användes till byggnader och redskap och spåren som blir kvar försvinner snart. Det har inte funnits behov av att bygga stora monument eller att dra skarpa gränser i naturen.
- enligt gammalt samiskt tänkesätt skulle byggnader och annat som inte längre hade någon användning lämnas tillbaka till naturen. Vanligen talade man inte så mycket om de gamla platserna, speciellt inte om gravar och offerplatser.
- dåligt inventeringsunderlag. Vid de traditionella fornminnesinventeringarna före 1990-talet registrerades sällan samiska lämningar. Före 1980-talet ansågs de vara för ”unga” för att räknas som lagskyddade fornlämningar och fick i bästa fall en anteckning i fornlämningsregistret.

Nytt kunskapsläge

När man diskuterar samernas historia ska det sydsamiska området betraktas som ett sammanhängande markområde. Riksgränsen mellan Norge och Sverige är i detta sammanhang enbart en administrativ gräns.

Kunskapen om samernas tidiga historia i Mellanskandinavien är idag betydligt större än vid tiden för Härjedalsdomen. Nyckellokalen Vivallen kan inte längre betraktas som en isolerad samisk ö i en nordisk befolkning utan både dokumentationsprojekt och arkeologiska under-

sökningar visar att samerna har en mycket lång historia i hela området. I Norge har kunskapsläget beträffande samernas tidiga närvaro i Hedmark och Dovre i sydöstra delen av landet radikalt förändrats utifrån nya forskningsresultat. Samebyarnas och reinbetedistriktens engagemang och medverkan i dokumentationsprojekten har varit av avgörande betydelse för resultaten – samernas lokalkännedom och kunskap om renens rörelsemönster i kombination med arkeologernas sakkunskap har snabbt fört forskningen framåt.

Man kan säga att de arkeologiska insatserna under senare år har fördjupat kunskaperna både på bredden och på djupet. Dokumentationsprojekt och fornminnesinventeringar har breddat kunskapsläget så att vi idag vet att i princip hela fjällområdet i Mellanskandinavien kan betraktas som ett samiskt kulturlandskap med spår efter såväl vardagsliv som det rituella livet.

I Sverige har samebyarna Ruvhten Sijte i Härjedalen och Njaarke i västra Jämtland bedrivit mer intensiva dokumentationsprojekt där även arkeologiska undersökningar och dateringar har ingått. Resultaten av dessa projekt visar inte bara på stora mängder kulturlämningar utan även att lämningarna är betydligt äldre än man tidigare trott. Sammanlagt daterades kol från ett trettiotal eldstäder från kåtor med C 14-analys. De äldsta daterade kåtaplatserna, vid Farrtjärnarna i Härjedalen och Sösjön i Njaarke, är från sen vikingatid – tidig medeltid. Övriga dateringar sprider sig fram till 1900-talet med en ökning under 1600- och 1700-talen. I Njaarke visar flera pollenanalyser samstämmigt att området användes för renskötsel från vikingatid – tidig medeltid. Omfattande arkeologiska undersökningar från Österdalsområdet i Hedmark i Norge visar att det finns en kontinuitet mellan den fångstbefolkning som levde i området under äldre järnålder och de samer som dyker upp i de skriftliga källorna från 1500-talet och fortfarande bedriver renskötsel i norra delen av området. Bergstöl ser en utveckling från ett fångstbaserat samhälle i äldre järnålder som gradvis fick ökad kontakt med det inflyttande jordbrukssamhället. Denna process ledde fram mot två klart definierade grupper i yngre järnålder. Sedan gårdsbosättningar etablerades i området senare under järnåldern drevs samerna från dalgångarna, där de sedan tidigt bedrivit älgjakt, upp mot fjället. De övergick samtidigt till att mer ensidigt nyttja renen som resurs. Upptäckten av vikingatida eldstäder från kåtor i Lesja i Dovre bekräftar att samer fanns tidigt även i detta område.

Likheter och skillnader

Resultaten från alla dokumentationsprojekt och arkeologiska undersökningar visar på så stora likheter att man kan betrakta det sydsamiska området söder om Frostviken och motsvarande område i Norge som en sammanhängande helhet och dra generella slutsatser. De lokala skillnader som finns är framförallt betingade av när jordbruket etablerades. Från mitten av 1600-talet och framåt måste även uppkomsten av Ljusnedals bruk beaktas eftersom gruvverksamheten har påverkat förhållandena i framför allt Mittådalens nuvarande sameby men även i Ruvhten Sijte och indirekt kanske även i Handölsdalens och Tåssåsens samebyar. På motsvarande vis påverkade Röros Kopperverk den norska renskötseln i Rörosområdet från mitten av 1600-talet

Kontakter

Kontakterna med den jordbrukande befolkningen har inneburit handel med varor och tjänster, skapande av nätverk och allianser samt övertagande av vissa kulturdrag. Kontakterna visar sig i det arkeologiska materialet som en blandning av föremål med olika ursprung i gravar, boplatser och som lösfynd. De rika gravfynden från Vivallen tyder på att samerna ingick i ett handelsnätverk med kontakter både mot väster och öster. Gravfynden visar att man använde nordiska föremål, t.ex. smycken, i andra sammanhang och på annat vis än de ursprungligen var tänka som, alltså en sorts funktionsförändring. Ett annat exempel på påverkan är fångst-

marksgravarna som är en sydiskandinavisk gravform men, till skillnad mot i Sydiskandinavien där de ligger i jordbrukslandskapet, ligger de här långt från känd bebyggelse. På motsvarande sätt tillägnade sig jordbrukarna fångstbefolkningens tradition med att fånga älg och vildren i gropar.

Tolkning

Som tidigare har konstaterats är varken riksgränsen mellan Norge och Sverige eller dagens samebygränser relevanta när man diskuterar samernas historia i Mellanskandinavien. Området ska betraktas som en helhet med lokala variationer.

Ända sedan inlandsisen smälte har det funnits en fångstbefolkning i Mellanskandinavien med fortsättning långt fram i järnålder. Arkeologiska fynd visar att stenmaterial och tekniker liksom bosättningsmönster förändrades flera gånger under fångstperioden. Med början vid århundradena kring Kr. f. och framförallt från 500 e. Kr. kan ett antal förändringar spåras. En ”ny” typ kokgropar uppträder intill fångstgropar och sjöar (Sösjön, Krönavajje, Gröndalen). Järnföremål blir vanliga fynd på boplatser och i gravar samtidigt som gravarna ökar till antalet och lösfynden blir flera. Bosättningsmönstret förändras i och med att boplatserna vid sjöarna överges och boplatser istället etableras utifrån renarnas rörelsemönster (Rogen, Krönavajje). Kåtor av samma typ som fortfarande används introduceras. De avspeglas i fyndmaterialet som ovala eller rektangulära eldstäder. I pollenanalyser från Njaarke och öster om Oviksfjällen kan en svag kulturpåverkan på vegetationen påvisas vid samma tid. Från århundradena strax efter Kr. f. etablerades en bofast jordbruksbefolkning i Storsjöområdet i Jämtland. Då hade delar av Medelpad, Hälsingland, Dalarna, Hedmark och Trøndelag redan en jordbrukande befolkning. Förändringarna i det arkeologiska materialet kan tolkas som att fångstbefolkningen övergick till ett nytt försörjningssätt, tamrenskötsel, när jordbruk etablerades i områden där de tidigare hade haft sina jaktmarker. Samtidigt övertog fångstbefolkningen vissa kulturdrag från sina grannar. Från den här tiden man kan tala om samisk etnicitet hos fångstbefolkningen. Övergången till tamrenskötsel växte fram allteftersom. Redan under fångsttiden hölls ett mindre antal tama renar som lockdjur vid vildrenjakt, som drag- och lastdjur och för mjölkning. Den samiska terminologin i samband med renmjölkning visar att tamrenskötseln utvecklades genom kontakter med boskapskötande nordiska grannfolk – så gott som alla termer som har samband med mjölkning är låneord från nordiska språk.

Flera pollenanalyser från Njaarke visar att tamrenskötsel var etablerad på 1000-talet och pollenanalyser från västra Härjedalen visar kulturpåverkan i vegetationen som motsvarar tamrenskötsel från samma tid. Kåatomter från Vivallen och Farrtjärnarna i västra Härjedalen samt Sösjön i Njaarke från 1000- och 1100-talen kompletterar bilden av en utvecklad tamrenskötsel från sen vikingatid / tidig medeltid.

Även efter övergången till tamrenskötsel var jakt och fiske viktiga komplement till ekonomin. Fynd av ben från get (eller får) i gravar, på boplatser och offerplatser från vikingatid och tidig medeltid visar att samerna även höll smådjur. Inte heller var man främmande för att pröva odling, förmodligen på välgödslade renvallar. I några av pollenanalyserna från Njaarke finns kornpollen. Att man odlade korn behöver inte betyda att kornet faktiskt mognade. Kornodlingen i Njaarke verkar inte ha varit framgångsrik eftersom ingenting i pollenanalyserna tyder på att den fortsatte. Liknande odlingsexperiment utan avseende på läge eller jordmån beskrivs av Laestadius (Laestadius 1981).

Nya arkeologiska undersökningar har konstaterat samband mellan järn och vikingatida visteplatser. På visteplatser vid Vivallen och Sösjön i Njaarke fanns gropar med smidesslagg och

järnföremål, bl.a. pilspetsar. Det förefaller alltså som om samerna tidigt har tillverkat sina egna järnredskap. Detta skulle förklara varför flera forskare anser att järnpilspetsar av Wegraeus typ B är av samisk tillverkning.

Under vikingatiden expanderade jordbruksbefolkningen i Jämtland och Härjedalen för att minska dramatiskt under 1300-talet. Digerdöden, missväxt och lågkonjunktur i hela norra Europa slog hårt även mot jordbrukarna i Sverige och Norge. Gårdar övergavs och hela byar lades öde, vissa av dem för att aldrig återbefolkas. Hur samerna påverkades av digerdöd och lågkonjunktur är okänt. Möjligen kan en konstaterad nedgång i renskötelsen i pollenanalyserna från Njaarke ha ett samband med krisen. Det dröjde flera århundraden innan samhället hade återhämtat sig och inte förrän på 1600- och framförallt 1700-talet ökade befolkningen igen. Nya områden långt från centralbygderna koloniserades och staten uppmuntrade nybyggen med skattefrihet. Samtidigt inleddes en strukturomvandling inom jordbruket med bl.a. organiserad fåbodrift.

Ur ett historiskt perspektiv är fåbodarna en ganska sen företeelse, åtminstone i Jämtland och Härjedalen. Det finns inga skriftliga belegg för fåbodan under medeltiden och nya paleobotaniska undersökningar från området strax öster om Oviksfjällen visar inte heller på medeltida fåbodan. Pollenanalyser från västra Härjedalen visar likaså att fåbodarna tillkom förhållandevis sent, under de senaste fyra-fem hundra åren. I vissa fall har fåbodan anlagts långt upp mot fjällen i samma områden som samerna använde till renbete.

Slutsats

I samma marker i Mellanskandinavien som idag används för extensiv renskötsel finns lämningar efter såväl flera tusen år med fångstekonomi som månghundraårig tamrenskötsel. Från århundradena kring Kr. f. och framförallt från 500 e. Kr. kan flera förändringar konstateras i det arkeologiska materialet, bl.a. nytt gravskick, ökat antal järnföremål och förändrat bosättningsmönster. Förändringarna visar på kontakter med en framväxande jordbruksbefolkning och ledde fram till att fångstbefolkningen allt eftersom övergick till renskötsel. Från denna tid kan man tala om samisk etnicitet hos fångstbefolkningen – etnicitet uppstår inte helt plötsligt utan är snarare en process i interaktion mellan olika grupper. Från senare delen av järnåldern kan man identifiera kulturdrag som vi känner igen från senare tiders renskötarkultur. Likheterna i det arkeologiska materialet inom hela området gör att det ska tolkas i ett sammanhang även i delområden där dateringar saknas. Tåssåsens sameby ingår som en del i denna kontext.

Östersund den 30 april 2008

Jokkmokk den 5 maj 2008

Ewa Ljungdahl

Kjell-Åke Aronsson

REFERENSER

Ambrosiani, B. m.fl. 1984. *Gravfält i fångstmarken. Undersökningarna av gravfälten på Smalnäset och Krankmårtenhögen, Härjedalen*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer 1984:6.

Andersen, O. 2008. I *Människor i norr – samisk forskning på nya vägar*. Red. Peter Sköld. Cesam.

Aronsson, K-Å. 1991. *Forest reindeer herding A.D. 1-1800*. An archaeological and palaeoecological study in Northern Sweden. Umeå.

Aronsson, K-Å. 1993. Samiska kulturmiljöer i fjällnära skog. *Arkeologi i Sverige Ny följd*. Riksantikvarieämbetet.

Aronsson, K-Å. 1997. En arkeologisk bakgrund till den samiska identiteten. *Etnicitet eller kultur*. (red. Johnsen, B. och Welinder, S).

Aronsson, K-Å. och Hedman, S-D. 1999. Rapport över dokumentation av lämningar efter ett samiskt viste vid Lappvollen, Floåsen 20:13, Idre socken, Dalarna län.

Aronsson, K-Å. och Ljungdahl, E. 2000. Från drömmar om silver till strömmar av turister – något om Oldens gruvor i Jämtland. I *Från Nasafjäll till Olden – subarktisk gruvhantering med fokus på Västerbottensfjällen. Föredrag från symposium i Luleå den 31 mars 2000* (Red. Awebro, K. och Klang, L).

Aronsson, K-Å. 2004. Tusenårig boplatz upptäckt vid Sösjön. I *Jämten 97*.

Aronsson, K-Å. 2005. Arkeologiska och paleoekologiska undersökningar av renskötarboplatser. I *Fra villreinjakt til reindrif*. (red. Andersson, O.) Skriftserie nr. 1 Årran lulesamisk senter.

Baudou, E. 1992. *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*.

Bengtsson, PG 2007. *Avslutande arkeologisk undersökning av fäbodvallen Munkebovallen, 2006*. Teknisk rapport. Jamtli.

Bergstöl, J. 2004. Fangstfolk eller samer i Österdalen? *Samisk forhistorie. Rapport fra konferens i Lakselv 5.-6. september 2002*.

Bergstöl, J. 2008 a. *Samer i Österdalen? En studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Oslo.

Bergstöl, J. 2008 b. Samer på Dovrefjell i vikingatiden. I *Historisk tidskrift bind 87*. Oslo.

Bientie, B. 2002. Stein-ansikter. I *Daerpies Dierie nr 2*. 2002.

Bäckman, L. och Kjellström, R. (red.) 1979. *Kristoffer Sjulssons minnen – om Vapstenslapparna i början af 1800-talet upptecknade af O. P. Pettersson*. Nordiska museet.

Campbell, Å. 1948. *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott.*

Dunfjeld-Aagård, L. 2005. *Sørsamiske kystområder. Tolkning av fortidig samisk tilstedevaerlse i Ytre Namdal.* Hovedfagsoppgave i arkeologi. Tromsø.

Eidlitz Kuolok, K. 1993. *Bark och ripa. Mat i norr på naturahushållningens tid.* Åjtte.

Festin, E. 1913. "Källarna" vid Dörrsjöarna och sjön Glen. *Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift 1914.*

Fjellheim, S. 1999. *Samer i Rörostraktene.* Saemien Sijte, Snåsa.

Fjällström, R. och Ljungdahl, E. 2005. *Sommarvistet Bartjan – samebyns samlingspunkt.*

FMIS. Riksantikvarieämbetet.

Gollwitzer, M. 1997. Yngre järnålder i fjälltrakterna. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien.* (red. Zachrisson, I.). Statens historiska museum.

Hansen, L.I. och Olsen, B. 2004. *Samenes historie fram til 1750.*

Hansson, A. 1994. Jämtländska fjällgravar. *Fornvännen 89 (1994).*

Hansson, A. 1997. Jakt och jordbruk i Jämtlandsfjällen under yngre järnålder och tidig medeltid. *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön.*

Hasselberg, C.J.E. 1898. *Vägkarta Oviksfjällen.* STF 1898.

Hedman, S-D. 2003. *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700 – 1600 AD.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 17. Umeå.

Hedman, S.D. 2005. Renskötselns uppkomst i Övre Norrlands skogsområden. I *Fra villreinjakt til reindrift.* (red. Andersson, O.) Skriftserie nr. 1 Årran lulesamisk senter.

Heinerud, J. 1999. *1997 års fornminnesinventering i Jämtlands län. Åre och Härjedalens kommuner.*

Heinerud, J. och Olsson, A-L. 2000. *1998 års fornminnessinventering i Jämtlands län. Åre kommun.*

Helskog, K. 1987. Selective depictions. A study of 3 700 years of rock carvings and their relationship to the Saami drums. I Hodder, I (ed.). *Archaeology as Long Term History.* Cambridge.

Hulthén, B. 1991. *On Ceramic Ware in Northern Scandinavia during the Neolithic, Bronze and Early Iron Age.* AE 8.

Huss, E. 1959. *Utredning rörande renbetestrakter för lappbyarna i Jämtlands och Kopparbergs län.*

Israelsson, P-M och Nejne, S. 2007. *Svensk – sydsamisk, sydsamisk – svensk ordbok och ortnamn*. Sametinget.

Jansson, A. 1958. *Ljusnedals bruks krönika*.

Etnicitet eller kultur. 1998. (red. Johnsen, B. och Welinder, S). Mitthögskolan.

Jonsson, J. 2003. *2001 års fornminnesinventering i Jämtlands län. Åre kommun*.

Kardell, L. och Olofsson, M. 1999. *Klövsjös fäbodrar*.

Königsson, L-K. 1997. Skogsbete och odling. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. (red. Zachrisson, I.). Statens historiska museum.

Laestadius, L.L- 1981. Faksimileupplaga av Laestadius *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken*.

Lahelma, A. 2005. Between the Worlds. Rock Art, Landscape and Shamanism in Subneolithic Finland. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 38, No. 1. 2005.

Lahelma, A. 2007. “On the Back of a Blue Elk”: Recent Ethnohistorical Sources and “Ambiguous” Stone Age Rock Art at Pyhänpää, Central Finland. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 40, No. 2, 2007.

Larsson, J. 2006. *Utmarksbete i södra Norrland och Dalarna*. Om fäbodrar från 1500-talet till 1950. Föredrag vid seminarium om historisk boskapsskötsel och biologisk mångfald 30/1 2006 vid Kungl. Skogs- och lantbruksakademien.

Linnér, K. 1993. Fornlämningar på hög nivå. Södra fjällvärldens fångstkultur. I *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 2. RAÄ.

Ljungdahl, E. 1997-2001. *Från forntid till nutid i Ruvhten Sijte (Tännäs sameby)*. Opublicerade arbetsrapporter länsstyrelsen Jämtlands län.

Ljungdahl, E. 2003. *Att spåra sin historia*. Gaaltije.

Ljungdahl, E. 2007 a. *Njaarke sameby - renskötsel i tre årtusenden*. Gaaltije.

Ljungdahl, E. 2007 b. Att spåra sin historia – dokumentation av samiska kulturmiljöer i Jämtlands län. I. *Om sörsamisk historie. Foredrag fra seminar på Röros 2006 og Trondheim 2007*. (red.) Lyngman, S. Saemien Sijte, Snåsa.

Ljungdahl, E. 2007 c. *Projekt “Att spåra sin historia” 20050501-20070630*. Gaaltije.

Ljungdahl, E. 2007 d. *Offerplats (?) på Myrruet, besiktning 2007-07-26*. Opublicerad rapport.

Länsstyrelsens arkiv, kulturmiljö.

Lööv, A. 1992. *Johann Wilhelm Schmidt: Resa genom Hälsingland och Härjedalen år 1799*.

- Magga, O. H. 2006. Perspektiver på og i sörsamisk historie. *Om sörsamisk historie. Foredrag fra seminar på Röros 2006 og Trondheim 2007.* (red.) Lyngman, S. Saemien Sijte, Snåsa.
- Magnusson, G. 1978. Järnåldern. *En bok om Jämtland.* (red. Ohlsson, R).
- Magnusson, G. 1989. Kapitlen ”Järnproduktion i äldre tid” och ”Järnålder på Rödölandet”. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd 2. Järnålder – medeltid.* Red. Hemmendorff, O. Fornvårdaren 24. Jämtlands läns museum.
- Manker, E. 1947. *De svenska fjällapparna.*
- Manker, E. 1957. *Lapparnas heliga ställen.* Acta lapponica XIII.
- Manker, E. 1960. *Fångstgropar och stalotomter.* Acta lapponica XV.
- Manker, E. 1961. *Lappmarksgravar.* Acta lapponica XVIII.
- Manker, E. 1971. *Samefolkets konst.* Halmstad.
- Mebius, H. 2003. *Bissie. Studier i samisk religionshistoria.*
- Melander, J. 1986. Torkugnar. *Studier i norrländsk forntid 2. Acta Bothniensia Occidentalis. Skrifter i västerbottnisk kulturhistoria.* Umeå.
- Mjaatvedt, S. 1987. Gjennomføring av kulturminnesregistreringarne. *Sörsamiske kulturminnen i Faeren.* Saemien Sijte.
- Mulk, I-M. 1994. *Sirkas – ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr. f. – 1600 e. Kr.* Umeå.
- Månsson Mandelgren, N. Bref från en resande konstnär 1869. *Jemten 1978.*
- Narmo, L-E. 2000. *Oldtid vid Åmötet. Österdalens tidlige historie belyst av arkeologiske utgravninger på Rödsmoen i Åmot.* Åmot Historielag, Rena 2000.
- Nilsson-Tannér, P. 1936. *Jämtland och Härjedalen. Natur, kultur och folk.*
- Nordlander, J. 1894. *Fale A. Burmans koncept-dagböcker förda under resor i Jämtland 1793-1802.*
- Nygaard, A. 1997. *Med STF i Jämtlandsfjällen.*
- Olofsson, K-J. 2000. *1999 års fornminnesinventering i Jämtlands län. Åre, Bergs och Härjedalens kommuner.*
- Olofsson, K-J. och Olsson, A-L. 2001. *2000 års fornminnesinventering i Jämtlands län. Härjedalens kommun.*
- Olsen, B. 2004. Hva er samisk forhistorie? *Samisk forhistorie. Rapport fra konferens i Lakselv 5.-6 .september 2002.*

- Olsson, B. 1996. Fäbodrar. *Oviks- och Myssjöbygden 1996*.
- Oviks- och Myssjöbygden 1961*.
- Protokoll hållet vid sammanträden med lapparne inom samtliga lappbyar i Jemtlands län och Idre lappby under hösten 1898*. Lappfogdens arkiv, Landsarkivet i Östersund.
- Ramqvist, P. 2005. *Mittnorden under det första årtusendet e. Kr.* Ett urval artiklar av Per H Ramqvist. Institutionen för arkeologi och samiska studier Umeå universitet.
- Ramstedt, E. 2003. *Historiska vingslag genom södra Jämtland med en sväng i östra Härjedalen*.
- Renbetesdelegationens undersökningar 1912-1916.
- Ruong, I. 1969. *Samerna*.
- Salvensen, H. 1979. *Jord i Jämtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200 – 1650*.
- Salvesen, H. 1981. Sörsamene i historiskt perspektiv. *Jämten*. Jämtlands läns museum.
- Samisk naturbruk og rettssituasjon fra Hedmark til Troms*. NOU 2007:14
- Schanche, K. 2004. Kan bergmalerier være samiske? *Samisk forhistorie. Rapport fra konferanse i Lakselv 5.-6. september 2002*.
- Selinge, K-G. 1974. *Fångstgropar*. Jämtlands läns museum.
- Selinge, K-G. 1976. Området i Oviks-Anarisfjällen. *Samiska kulturlämningar, specialinventeringar 1974*. Riksantikvarieämbetet rapport D 10.
- Serning, I. 1956. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna*. Acta Lapponica 11.
- Skaltje, M. 2005. The sacred and the forbidden. I *Baiki – the international Sami Journal Issue 26 Spring Equinox 2005*.
- Stenvik, L. 1983. En sörsamisk offerplats ved Forolsjöen, mellom Hedmark og Sör-Trøndelag. *Årjel-saemieh. Samer i sør. Årsbok 1982/83*.
- Ström Bull, K. 2004. Samisk forhistorie og samiske rettigheter i et juridisk perspektiv. I *Samisk forhistorie. Rapport fra konferanse i Lakselv 5.-6. september 2002* (red. Krogh, M. og Schanche, K.).
- Sundström, J. 1997. Järnålder i fångstlandet. *Möten i gränsländ. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. (red. Zachrisson, I.). Statens historiska museum.
- Tre beskrivningar över gamla Rätan. 1953*. Rätans hembygdsförening.

- Ullberg, G. 1971. *Bönder, torpare och knektar i det gamla Klövsjö, del I*. Klövsjö hembygdsförening.
- ULMA 21665 1950. Uppteckningar angående renmjölkning m.m. Meddelare Nikolaus Nilsson, Glen. Upptecknare Israel Ruong.
- Virdi Kroik, Å. 2007. *Hellre mista sitt huvud än lämna sin trumma*.
- Vorren, Ö. 1979. Fallgravanlegg for elgfangst. *Ottar nr 116 – 117*. Tromsø.
- Wallerström, T. 2006. *Vilka var först? En nordskandinavisk konflikt som historisk- arkeologiskt dilemma*. RAÄ.
- Wegraeus, E. 1971. *Vikingatida pilspetsar i Sverige – en förbisedd föremålsgrupp 1-2*. Uppsala.
- Wennstedt Edvinger, B. och Winka, U.S. 2001. *Sydsamiska kulturmiljöer*. Gaaltije.
- Zachrisson, I. (red.). 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens historiska museum.
- Zachrisson, I. 2004 a. Fanns det samer i Härjedalen i äldre tid? I *Samisk forhistorie. Rapport fra konferense i Lakselv 5.-6. september 2002* (red. Krogh, M. og Schanche, K.).
- Zachrisson, I. 2004 b. Idre sameby – sydligast i Sverige. *Idre sameby- med historiska spår i framtiden*. Gaaltije.
- Zachrisson, I. 2006. Väskan från Röstahammaren i Ås och gravfältets etniska tillhörighet. *Fornvännen 102 (2006)*.
- Zachrisson, I. 2007. Från ”offer” till konst. Älg- och renhorn i sydsamisk tradition. *Njaarke – tjaaleg Harranen Giesieakademijeste. Skrifter fra Sommarakademiet på Harran*. (red.) Dunfjeld, M. Njaarke nr. 1 – 2007.